

ISSN 2518-752X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№2, 2021

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№2, 2021

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan
Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Musayeva Afət**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтген *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдиева Адалет *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Мамед *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Куннина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Сабитова Айнура *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф. Ясски Университет,
Румыния*

Хартманн Зигленде *проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков*

Гоциридзе Давид, *проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия*

Нестеров Александр *проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия*

Серткая Осман *проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция*

Бондарев Александр *проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия*

Ковашеч Золтан *проф., Будапештский
Университет, Венгрия*

Тарасевич Лариса *проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия*

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Könül Ağayeva (ADU)</i>	
TEXNİKİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ MİLLİ KOLORİTİN SAXLANILMASI VƏ TƏRCÜMƏYƏ HERMENEVTİK YANAŞMA.....	11
<i>Günel Məmmədova (LDU)</i>	
İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏ GENDER ANLAYIŞI.....	17
<i>Mehriban Səfərova (Aİİ)</i>	
İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VƏ BRİTANIYA VARIANTLARINDA FONETİK VƏ ORFOQRAFİK FƏRQLƏR.....	23
<i>Səidə Qurbanova (ADU)</i>	
İNGİLİSDİLLİ YAZIŞMALARDA “NƏZAKƏT” KONSEPTİNİN MƏDƏNİ-SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	28
<i>Ülfət İbrahim (ADU)</i>	
MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏR BARƏDƏ (FRANSA MƏTBUATI ƏSASINDA).....	33
<i>Vəfa Eminova (ADU)</i>	
İNGİLİS DİLİNDƏ -ER VƏ -OR ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ DÜZƏLƏN İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	40
<i>Vəfa Seyid (ADU)</i>	
FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜMUMİ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	47
<i>Tsira Baramidze (İ.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti)</i>	
İBER-QAFQAZ DİLLƏRİNİN QOHUMLUQ NƏZƏRİYYƏSİNƏ DAİR MƏSƏLƏLƏR.....	53

ƏDƏBİYYAT

<i>Xalidə Zamanova (GDU)</i>	
SABİR RÜSTƏMXANLININ “ÖLÜM ZİRVƏSİ” ROMANINDA TARİXİ GERÇƏKLYİN TƏSVİRİ PROBLEMİ.....	65

METODİKA

<i>Günel Xudayarova (ADU)</i>	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN BƏZİ AMİLLƏR.....	72
<i>Tahirə Paşayeva (ADU)</i>	
XARİCİ DİL KİMİ LİŊVO-METODOLOJİ ƏSASLARLA RUS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ.....	80
<i>Xanım Xəlilova (ADU)</i>	
XARİCİ (YAPON) DİLDƏ NİTQ ÜNSİYYƏTİNİN TƏDRİSİ METODİKASI.....	84

PEDAQOGİKA

- Əlavyyə Əməröva (BDU-nun Qazax filialı)*
ƏNƏNƏVİ TƏLİM, FƏAL VƏ İNTERAKTİV TƏLİM.....89

PSIXOLOGİYA

- Satibə Fəhratlı (ADU)*
MÜƏLLİMLƏRİN “MƏN OBRAZ”ININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏ
PEŞƏKAR ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU.....92

İCTİMAİ ELMLƏR

- Hikmət Babaoğlu (BDU)*
LEYLA NÖVRUZUN “BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK: RİSKLƏR
VƏ TƏHDİDLƏR FONUNDA BMT-DƏ İSLAHATLARIN ZƏRURİLİYİ”
MONOQRAFİYASI HAQQINDA 99
- Əli Məmmədov, Şükufə Cabbarova (ADU)*
HƏSƏN BƏY SƏLİM BƏY OĞLU ZƏRDABİNİN YARADICILIĞINDA
MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ İDEYALARI.....105

TİBB ELMLƏRİ

- Aygün Kərimova, Xatirə Əzizova (ADU)*
MÜASİR DÖVRDƏ RADİASİYA MƏNBƏLƏRİ VƏ İNSANLARA TƏSİRİ.....112

PERSONALİLƏR

- SƏMƏD VURĞUN – 115.....117
XRONİKA.....119

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Konul Aghayeva (AUL)</i> THE PRESERVATION OF NATIONAL COLOUR IN TRANSLATION OF TECHNICAL TEXTS AND THE HERMENEUTIC APPROACH IN TRANSLATION.....	11
<i>Gunel Mammadova (LSU)</i> GENDER CONCEPTUALIZATION OF ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS.....	17
<i>Mehriban Safarova (AIT)</i> PHONETIC AND SPELLING DIFFERENCES BETWEEN BRITISH AND AMERICAN ENGLISH.....	23
<i>Saida Gurbanova (AUL)</i> CULTURE-SPECIFIC FEATURES OF THE CONCEPT OF “POLITENESS” IN ENGLISH CORRESPONDENCE.....	28
<i>Ulfat Ibrahim (AUL)</i> EUPHEMISMS IN THE MODERN FRENCH LANGUAGE (ON THE BASIS OF FRENCH MASS MEDIA)	33
<i>Vafa Eminova (AUL)</i> LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF NOUNS FORMED WITH SUFFIXES “-ER” AND “-OR” IN ENGLISH.....	40
<i>Vafa Seyid (AUL)</i> GENERAL LINGUISTIC FEATURES OF ONOMASTIC UNITS IN FRENCH.....	47
<i>Tsira Baramidze (Tbilisi State University named after I.Javakhishvili)</i> ISSUES IN KINSHIP THEORY OF THE IBERIAN-CAUCASIAN LANGUAGES.....	53

LITERATURE

<i>Khalida Zamanova (GSU)</i> THE ISSUE OF DEPICTING HISTORICAL REALITY IN THE NOVEL "TOP OF THE DEATH" BY SABIR RUSTAMKHANLI.....	65
--	----

METHODICS

<i>Gunel Khudayarova (AUL)</i> SOME FACTORS INFLUENCING IN FORMING MOTIVATION IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE IN LOWER GRADES.....	72
<i>Tahira Pashayeva (AUL)</i> LINGU-METHODOLOGICAL BASIS OF USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING RUSSIAN AS FOREIGN LANGUAGE.....	80
<i>Khanim Khalilova (AUL)</i> METHODOLOGY OF TEACHING SPEECH COMMUNICATION IN A FOREIGN (JAPANESE) LANGUAGE.....	84

PEDAGOGICS

- Alaviyya Omarova (Gazakh branch of Baku State University)*
TRADITIONAL LEARNING, ACTIVE AND INTERACTIVE LEARNING.....89

PSYCHOLOGY

- Satiba Fahrati (AUL)*
THE ROLE OF PROFESSIONAL SELF-STANDARD
IN THE FORMATION OF TEACHERS' "I-IMAGE" 92

SOCIAL SCIENCES

- Hikmat Babaoglu (BSU)*
REVIEW OF THE LEYLA NOVruz'S MONOGRAPH
"INTERNATIONAL SECURITY: NECESSITY OF REFORMS
AT THE UN AGAINST RISKS AND THREATS".....99
- Ali Mammadov, Shukufa Jabbarova (AUL)*
THE IDEAS OF MULTICULTURALISM AND TOLERANCE
IN HASAN BEY SALIM BEY ZARDABI'S WORKS.....105

MEDICAL SCIENCES

- Aygun Karimova, Khatira Azizova (AUL)*
SOURCES OF IONIZING RADIATION AND ITS EFFECTS ON
HEALTH IN THE MODERN WORLD.....112

BIG NAMES

- SAMAD VURGUN – 115.....117
UNIVERSITY LIFE.....119

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Кенуль Агаева (АУЯ) СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОЛОРИТА ПРИ ПЕРЕВОДЕ ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ И ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПЕРЕВОДУ.....	11
Гюнель Мамедова(ЛГУ) КОНЦЕПЦИЯ “ГЕНДЕРА” ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	17
Мехрибан Сафарова (Азербайджанский Институт Теологии) ФОНЕТИЧЕСКИЕ И ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ АМЕРИКАНСКИМ И БРИТАНСКИМ ВАРИАНТАМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	23
Саида Курбанова (АУЯ) КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «ВЕЖЛИВОСТЬ» В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ПЕРЕПИСКЕ.....	28
Ульфат Ибрагим (АУЯ) ОБ ЭВФЕМИЗМАХ В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЫ).....	33
Вафа Эминова (АУЯ) ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С СУФФИКСАМИ -ER И -OR В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	40
Вафа Саид (АУЯ) ОБЩИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	47
Цира Барамидзе (ТГУ им.И. Джавахишвили) ВОПРОСЫ ТЕОРИИ РОДСТВА ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКОВ.....	53

ЛИТЕРАТУРА

Халида Заманова (ГГУ) ПРОБЛЕМА ОПИСАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В РОМАНЕ САБИРА РУСТАМХАНЛЫ "ВОСХОЖДЕНИЕ НА ПЛАХУ"	65
---	----

МЕТОДИКА

Гюнель Худаярова (АУЯ) ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ.....	72
Тахира Пашаева (АУЯ) ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ПРИЕМОВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	80

Ханым Халилова (АУЯ)
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОМУ ОБЩЕНИЮ
НА ИНОСТРАННОМ (ЯПОНСКОМ) ЯЗЫКЕ.....84

ПЕДАГОГИКА

Алявия Омарова (Газахский филиал БГУ)
ТРАДИЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ, АКТИВНОЕ
И ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ.....89

ПСИХОЛОГИЯ

Сатиба Фахратлы (АУЯ)
РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООЦЕНИВАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ
В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗА «Я».....92

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Хикмет Бабаоглу (БГУ)
ОБЗОР МОНОГРАФИИ ЛЕЙЛЫ НОВРУЗ:
«МЕЖДУНАРОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: НЕОБХОДИМОСТЬ РЕФОРМ
В ООН НА ФОНЕ РИСКОВ И УГРОЗ».....99

Али Мамедов, Шукюфа Джабарова, (АУЯ)
ИДЕИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ
В ТВОРЧЕСТВЕ ГАСАН БЕК СЕЛИМ БЕК ОГЛУ ЗАРДАБИ.....105

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Айгюн Керимова, Хатира Азизова (АУЯ)
ИСТОЧНИКИ ИОНИЗИРУЮЩЕГО ИЗЛУЧЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ
НА ЗДОРОВЬЕ НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ.....112

ПЕРСОНАЛИИ

САМЕД ВУРГУН –115.....117
ХРОНИКА.....119

DİLÇİLİK

*Könül Ağayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti*

TEXNİKİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ MİLLİ KOLORİTİN SAXLANILMASI VƏ TƏRCÜMƏYƏ HERMENEVTİK YANAŞMA

Açar sözlər: *terminologiya, mətn növü, diqqət kateqoriyası, praqmatika, kontrastiv dilçilik*

Keywords: *terminology, text type, categories of attention, pragmatics, contrastive linguistics*

Ключевые слова: *терминология, тип текста, категории внимания, прагматика, контрастная лингвистика*

Hər bir ünsiyyət zəminində insanların mənsub olduğu mədəniyyət özünü bəzən şəkildə göstərir, beləliklə kultural fərqlərin nəzərə alınması bir xüsusiyyət olaraq texniki və elmi mətnlərin tərcüməsi zamanı da qorunub saxlanılmalıdır. Tərcümə olunan mətn anlayışa əsaslandığından, tərcüməçinin mədəni fərqləri aşkar etməsi üçün müəyyən biliyə ehtiyacı vardır. Tərcüməyə linqvistik yanaşma istiqamətində aparılan tədqiqatlarda yalnız dil vahidləri arasındakı əlaqələrə daha çox yer verilir və bu işə doğru hesab edilmir, çünki məxəz dildən müəyyən forma dilin qaydalarına uyğun düzgün tərcümə edilə bilər, amma bu o demək deyil ki, o, hədəf dildə müvafiq situasiya daxilində kommunikativ funksiyanı yerinə yetirə bilər. Biz yalnız söz və qrammatik formaları deyil, həm də müəyyən kommunikativ funksiyaya xidmət edən mətnləri tərcümə edirik. Mətn üçün kommunikativ funksiya hər zaman əsas meyar kimi götürülmüş, lakin zaman keçdikcə linqvistik yanaşmanı müvafiq ardıcılıqla sosio-linqvistik, praqmatik, mətn-linqvistik və diskurs təhlili kimi yeni yanaşmalar əvəz etməyə başlamışdır.

Adı çəkilən yanaşmalarda da linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində olduğu kimi, adekvatlıq əsas amil hesab edilmiş, lakin linqvistik yanaşmalarda adekvatlıq meyarı məxəz mətnlə hədəf mətn arasında semantik və üslubi ekvivalentlərin təmin edilməsi prinsipinə əsaslandığı və hər iki mətnə linqvistik konstruksiyaların məhz semantik və stilistik uyğunluğu (semantik-stilistik adekvatlıq) prizmasında dəyərləndirildiyi halda, 1970-ci illərdə kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və kütləvi informasiya vasitələrinə marağın artması yeni meyarın – dilin praqmatik aspektlərinin təhlil edilməsi zərurəti nəticəsində təşəkkül tapmağa başlayan praqmatik

yanaşmalar tərcümə nəzəriyyəsinə özü ilə birlikdə adekvatlığın başqa bir formasını, yəni funksional-praqmatik adekvatlıq anlayışını gətirmişdir [10, s.55].

Semantik-stilistik adekvatlıq ilə funksional-praqmatik adekvatlıq arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birincidə əsas diqqət mətnin üslubuna yönəldiyi halda, sonuncuda isə bu artıq məxəz mətnin praqmatik parametrlərinə yönəlir və prosesin əsas iştirakçısı kimi tərcüməçinin rolu daha da qabardılır. Milli koloritli söz və ya ifadələr mətndə bütün səviyyələrdə – sözlərin ifadə etdiyi anlayışlardan və formasından, cümlə və mətn quruluşuna, praqmatikaya qədər özünü göstərir.

Mətn haqqında vahid bir fikir əldə etmək, hədəf dil formulu, mətnin üslubunu, tutarlılığını və funksiyasını müşahidə edərək tərcüməçi kultural konteksti, konseptual sahəni və predikativ rejimi nəzərdən keçirə bilər.

Xüsusi məqsədlər üçün dildə texniki tərcümə və ya araşdırmalar uzun müddətdir dəqiq elmlərin bir sahəsi olaraq qəbul edilir, lakin texniki və elmi mətnlərin mənsub olduğu kultural fərqlərin nəzərə alınması fikri nəzəri təhlildən kənarlaşdırılır. Standartlaşdırılmış texniki terminlər üçün keçərli olan tertium müqayisəsi (üçüncü şəxs münasibəti) anlayışının ümumiyyətlə tərcümə işinə keçiriləcəyi sual altındadır. Peşəkar mühitdə və ya elmi ünsiyyətdə texniki mətnləri tərcümə etmək terminologiyadan daha çox problemləri əhatə edir. Tertium comparationis (latınca “müqayisənin üçüncü tərəfi” deməkdir) müqayisə olunan iki predmetin ümumi xüsusiyyətidir. Sözügedən müqayisənin müəllifini ilk növbədə iki fikri bir birinə bənzətməyə vadar edən müqayisə məqamıdır.

Mətnlər, insanlar arasında şifahi və yazılı ünsiyyət vasitəsi olaraq, müəyyən məlumat daşıyıcısıdır. Texniki və ya elmi sahədə hər hansı bir mətn həm mövzu ilə əlaqəli məlumatları, həm də aid olduğu kultural mühitin bəzi gizli məqamlarını ehtiva edir. Müasir dünyada “optimal mətn koordinasiyası”nın ayrıca bir sahəsi yoxdur və hər bir insan ünsiyyəti zəminində mədəniyyət, fərdlərin fərdi inkişafı da daxil olmaqla tarixi ənənələrə əsaslanan dinamik bir fenomen dayanır. Tərcümədə kultural fərqlərdən yaranan məsələlər tərcümə ediləcək mətnləri anlamaq problemi yaradır, çünki bir çox hallarda tərcüməçi həmin mədəniyyətə bələd olmadığından özünün hermenevtik yanaşmasının fərqləndirilməlidir. Bu baxımdan anlamaq heç vaxt həqiqət deyil, yalnız məna axtarışı prosesi kimi şərh tələb edir.

Hermenevtika yunanca hermeneuo sözündən olub, mənası aydınlaşdırıram deməkdir. Tərcümədə hermenevtika konsepsiyasının məğzi mətnin obyektiv (sözlərin qrammatik mənaları və tarixən şərtlənmiş variantları) və subyektiv (müəlliflərin niyyəti) əsaslara görə mənasının müəyyən etməkdən ibarət olan şərh etmə bacarığıdır [4, s.1].

“Hermenevtika dərk etməyə çalışan oxucuya mənanın koqnitiv anlaşılması kimi yanaşır” [8, s.81]; bu fəal bir məna quruculuğu deyil və bəzən uğursuz ola bilər. Xarici reallıq həmişə fenomenoloji olaraq müəyyən bir fərdi baxış bucağı olaraq görünür. Bu fərdi perspektiv, hər insanın fərqli təcrübə və biliklərə sahib olduğu “hermenevtik dairə”dir. Bir şey yalnız bilik körpüsü mövcud olduqda başa düşülə, anlaşıla bilər. Hermenevtika bu problemlə bağlı tənqidi bir özünüdərkə əsas götürür: insan hər zaman özündən soruşmalıdır ki, başa düşmək, tərcümə et-

mək və müzakirəyə girmək üçün kifayət qədər biliyə malikdirmi, yoxsa hələ də bəzi öyrənmə strategiyalarına ehtiyac vardır. Mətnlərin mədəniyyətlər daxilində işləndiyini qəbul etdiyimiz zaman, bu mətnlərdə fərqlənən bəzi mədəni xüsusiyyətlər də olmalıdır. Mətnlərdə kultural fərqlərin aşkarlanması tərcümə üçün həll edici şərtlərdən biridir.

Kultural fərqlər, ümumiyyətlə cəmiyyət daxilində adekvat ünsiyyət qurmaq üçün vacib olan biliklərin məcmusudur. Nəticə etibarilə, kultural fərqlər, mətnlərdə örtük şəkildə təqdim edilməlidir. Fərqli bir mədəniyyətdən olan tərcüməçi, gizli mədəni izləri lazımi şəkildə şərh edə bilməyəcəyi və ya hətta yanlış təfsir edə biləcəyi zaman, bu, tərcümədə çox mühüm fərqlər yarada bilər. Texniki tərcümədə bu qeyri-adekvatdır, çünki burada tərcümə işinin məqsədi sadəcə dil sərhədləri boyunca elmi bir ünsiyyəti davam etdirmək və bu elm, elm adamları arasında cisimlərə öz baxışlarını bildirmək deməkdir [9, s.31]. Tərcümə zamanı iki dil arasında ortaya çıxan bütün fərqlər həmin dillərin linqvistik sistemlərindəki müxtəliflik ilə izah edilir və tərcümə problemləri linqvistik baxımdan təhlil edilərək aydınlaşdırılır.

Məlum olduğu kimi, tərcüməyə linqvistik yanaşmanın əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir: məxəz mətnin əsasında yeni mətnin yaradılması (reproduksiya), məxəz dildəki mesajın invariantlığı, məxəz mətnə sədaqət və ekvivalentlik. Məxəz mətnlə hədəf mətn arasındakı əlaqə ekvivalentlik və adekvatlıq prinsipi əsasında müəyyənləşdirilir və ekvivalentlik mətnin daha kiçik vahidlərinə (morfem, söz, söz birləşmələri və hətta cümlələr) də tətbiq edilir. Bu vahidlər də öz növbəsində tərcümə vahidləri kimi çıxış edir. Mətn isə ən böyük tərcümə vahidi hesab edilir [5, s.14].

Texniki tərcümə kommunikativ şəkildə digər dildə adekvat texniki mətnlər formalaşdırılmasını tələb edir. Buraya aydınlıq, dəqiqlik və mətnin düzgün ötürülməsi, XMD-nin (Xüsusi Məqsədlər üçün Dil) əsas funksiyası olaraq, təkliflərin dəqiqləşdirilməsi, kondensasiyası və anonimliyi hesab olunur [13, s.206]. Mətnlərdəki kultural fərqlər burada artıq sayıla bilər, lakin dolayısı ilə həmin fərqlər hər zaman mövcuddur.

Mətnlərdə mədəni fərqlərin əlbəttə ki, xüsusi bir dil forması vardır. Buna görə də mətnlərdə mədəniyyətin müxtəlif dil təzahürlərinə ümumi bir baxış təqdim etmək faydalıdır. Bu, mətnin söz səviyyəsindən və sintaktik quruluşdan başlayaraq, mətn səviyyəsindəki üsluba və pragmatik sosial funksiyasına qədər dəyişir.

Texniki tərcümədə terminologiya dəqiqliklə yoxlanılmalıdır. Əlbəttə ki, beynəlxalq standartlaşdırılmış terminologiyada heç bir fərq yoxdur. Terminologiya elmi və ya texniki sahədə başa düşüləndir, çünki “mətndəki terminlər həm istifadəsi, həm də başa düşülməsi üçün yadda saxlanılan kontekstləri və praktik vəziyyətləri nəzərdə tutur” [15, s.154].

Bəzən yeni texniki terminlər, bir obyektin funksiyasındakı, formasındakı və ya mövqeyindəki oxşarlıqlara istinad edən metaforik terminologiya vasitəsi ilə yaradılır. Lakin bir obyektin konkret forması müxtəlif mədəniyyətlərdə oxşar idrak konsepsiyasına səbəb olsa da, digər xüsusiyyətləri eyni olmur. Metaforalar hər iki dildə eyni olmadıqda və tərcüməçi bu ehtimalın fərqləndirilmədiyi tərcümədə

problemlər ortaya çıxa bilər. Məsələn ingilis və Azərbaycan dillərində bir sıra söz və söz birləşmələrini nəzərdən keçirək:

male plug – yapışdırıcı sancaq

head light – ön fara (fənər)

female mould – mənfi forma

cable sleeve – kabel qolu

Nümunələrdən də görüldüyü kimi bu söz və ifadələr lüğətdə daşdıqları mənada işlədilməmişdir və bu zaman tərcümə olunan kontekst daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Düzgün tərcümə üçün vacib olan terminologiyani başa düşmək lüğətlərin və məlumat bazalarının köməyi ilə tam təmin olunmur, çünki dildə qismən hətta özünəməxsus konseptual fərqlər daşıyan yeni terminlər daim yaradılır. Təyin olunan anlayışlar kultural səbəblərə görə fərqli olduğu üçün müqayisə edilən terminlərin ekvivalent olmadığı mədəniyyətlərarası anlayışların uyğunsuzluğunun bəzi nümunələrini təqdim edək. Məsələn, keçmiş sovet dövründə Azərbaycan dilində işlədilən “ağ qızıl” və ya “qara qızıl” kimi ifadələrin ingilis dilində “white gold” və ya “black gold” kimi tərcümə olunması yanlışdır, çünki bu ifadələr Azərbaycan dilində pambıq və neft anlamına gəlir. Bu kimi ifadələrlə rastlaşan tərcüməçi təbii ki, Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olmalı və tərcümə etdiyi mətnə milli koloritli ifadələri düzgün seçməlidir.

Nümunədən də görüldüyü kimi, biz mədəni müxtəlifliyin müxtəlif aspektlərini müzakirə etdik. Fərdi bir bütöv olaraq hər bir mətn fərqlidir və tərcüməçinin bu xüsusiyyətləri tanımaq üçün müvafiq faktiki və prosedural məlumat bazasına ehtiyacı vardır. Hər hansı bir tərcüməçi yalnız əvvəlcədən mətnədən başa düşdüyünü tərcümə edəcəyinə görə, dinamik bir proses olaraq tərcümə hermenevtik bir problemdir. Tərcüməçi bir şəxs olaraq bir mətnin məzmununa həssas olmaq və eyni zamanda verilən məlumat bazasını aktivləşdirmək üçün oriyentasiya nöqtələrinə ehtiyac duyar. Texniki biliyə malik olmadıqda, tədqiqat fəaliyyətinə başlayacaq, paralel mətnləri təhlil edərək, mütəxəssislərdən soruşaraq və ya İnternetdə axtarış apararaq tərcüməçi bu problemin öhdəsindən gələ bilər. Məsələn, texniki mətnlərdə eyni alətin müxtəlif formalarının tərcüməsi də buna misal ola bilər: a ‘hammer’ – “çəkic”, *ball peen hammer – maşinist çəkici*, *cross peen hammer – pəncəli çəkic (mismar çıxaran çəkic)*. Bu nümunələrdə biz tertium müqayisəsinə əsaslanaraq eyni alətin iki müxtəlif formasının olduğunu və mətni tərcümə edərkən bunlara diqqətlə yanaşmağın vacib olduğunu görürük. Bu kimi hallar əsasən texniki mətnlərin tərcüməsi zamanı daha çox rast gəlinən problemlərdir.

Dilin hermenevtik fəlsəfəsinə əsaslanaraq, tərcüməçinin mətnlərə vahid yanaşması burada əsas götürülür. Məsələ budur ki, tərcüməçilər işlərinə tərcümə edilməsi çətin görünən sintaktik quruluşlara əsaslanan mətn təhlili ilə deyil, tərcümə ediləcək mətnə qlobal bir yanaşma ilə başlamalıdırlar. Qlobal yanaşma eyni şəkildə ədəbi və texniki mətnlərlə əlaqəli şəkildə tətbiq olunur. Əvvəldən doğru mədəni kontekstin qurulması mətnin fərdi xüsusiyyətlərini daha yaxşı anlamağa imkan verəcəkdir. Tərcümədə oxumaq və yazmaq üçün diqqətin müxtəlif kateqo-

riyaları idrak xəritəsinə bənzəyir və tərcümə prosesi üçün bu iki sahənin aktual olduğu sübut olunur.

Mətn quruluşundakı milli koloritə gəldikdə, müəyyən bir mənbə – kultural standart – tərcümə olunmuş mətnin hədəf mədəniyyət standartı, mətn növü ilə əvəzlənib – dəyişdirilməyəcəyi tərcüməçidən asılı olur. Mətn növlərinin dəyişdirilməsi, sosial funksionallığın üstünlük təşkil etdiyi təlimatlar və ya reklam mətnləri üçün uyğun ola bilər, lakin sənədlərin tərcüməsində (sertifikatlar, müqavilələr, rəylər, iş yazışmaları və s.) bir qayda olaraq orijinalın tam saxlanması tələb olunur. Məlumatlandırma funksiyasına malik olan bu mətnlərin orijinallığı kimi etibarlılığı var və tərcümə yalnız “mətnin nə dediyini” anlamağa kömək edən ikinci dərəcəli bir mətndir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı. 1998.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı. 1956.
3. Bayramov Q.H. Xarici dil təlimində tərcümə və üslub. Bakı. “Azərbaycan məktəbi”. 1971 №7 s.43.
4. K.G.Ağayeva Tərcümədə hermenevtika konsepsiyası və ekvivalent tərcümə. Məqalə, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, ADU, Elmi xəbərlər, Bakı, 2018 №1.
5. Süleymanova A.S. Tərcümədə semantic və kommunikativ adekvatlıq problem, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2018, 217 s.
6. Chesterman, Andrew “Quantitative Aspects of Translation Quality.” *Lebende Sprachen* 4/1994, 153-156.
7. Goodenough, Ward, “Cultural Anthropology and Linguistics.” D. Haymes (ed.) (1964). *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row, 1964, 36-40.
8. Hall, Edward T. *Beyond Culture*. Garden City, NJ: Doubleday, 1976.
9. House, Juliane, *Translation Quality Assessment. A Model Revisited*, 1997.
10. Miremedi S. *Theories of Translation and Interpretation*. Second edition 1993. SAMT Press, 246 p.
11. Tübingen: Narr “Explicitness in Discourse across Languages.” Juliane House & Werner, 2004.
12. Olohan, Maeve & Mona Baker “Reporting that in Translated English: Evidence for Subconscious Processes of Explicitation?” *Across Languages and Cultures*. 2000 1 [2], 141-158.
13. Schmitt, Peter A. *Translation und Technik*. Tübingen: Stauffenburg. 1999.
14. Stolze, Radegundis *Hermeneutik und Translation*. Tübingen: Narr.2003.
15. Wilss Wolfram *Knowledge and Skills in Translator Behaviour*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 1996.

Summary
**The Preservation of National Colour in Translation of Technical Texts
and the Hermeneutic Approach in Translation**

This article deals with the preservation of national colour in translation of technical texts and hermeneutic approach to translation. Technical translation and language research for specific purposes have long been regarded as a field of the exact sciences. Issues of translation of cultural texts are connected with the problem of understanding, because in many cases the translator is not necessarily belongs of the same culture. Therefore translator must be aware of his/her own hermeneutical approach. Understanding is never a matter of fact but requires interpretation as the importance of searching process. Hermeneutics regards comprehension as a cognitive revelation of meaning to the interested perceptive reader.

Резюме
**Сохранение национального колорита при переводе технических текстов и
герменевтический подход к переводу**

В статье рассматриваются вопросы сохранения национального колорита при переводе технических текстов и герменевтического подхода к переводу. Технический перевод или языковые исследования для конкретных целей долгое время считались областью точных наук. Культурные аспекты перевода связаны с проблемой понимания переводимых текстов, поскольку во многих случаях переводчик не обязательно принадлежит к той же культуре. Поэтому переводчик должен знать свой герменевтический подход. Понимание никогда не бывает фактом, оно требует интерпретации как процесса поиска значимости. Герменевтика рассматривает понимание как познавательное раскрытие смысла заинтересованному восприимчивому читателю.

Rəyçi: fil.f.d.G.F.İsrafilova

Günəl Məmmədova
Lənkəran Dövlət Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ GENDER ANLAYIŞI

Açar sözlər: *frazeologiya, gender, ingilis dili, frazeoloji vahidlər*

Keywords: *phraseology, gender, English, phraseological units*

Ключевые слова: *фразеология, род, английский язык, фразеологизмы*

Giriş

Dil yarandığı min illər ərzində insanları bir-birinə bağlayan başlıca vasitə hesab olunur. Dilçilik dili tədqiq edərək onun işlənmə xüsusiyyətlərini və funksiyalarını ortaya çıxarır. Başqa sözlə desək, dilçilik insan dilinin quruluşunu və təkamülünü sistemli şəkildə öyrənən və insan fəaliyyətinin bütün aspektlərinə tətbiq olunan elm sahəsidir. Dilçilikdə beş əsas komponent vardır. Bunlar morfolojiya, fonologiya, sintaksis, semantika və pragmatikadır. Frazeologiya dilçilik elmində çox mühüm rol oynayır. İngilis dilini yeni öyrənən şəxslərin frazeologiyasını, o cümlədən, frazeoloji vahidləri, idiomları bilməsi mütləq hesab olunur. Hətə bəzən tərcümə zamanı müxtəlif çətinliklər yaranır. Bəs frazeologiya nədir? Frazeologizm sözlərin, nitqin və ya yazı tərzinin seçimi kimi müəyyən edilir. Frazeologiya ümumi frazeologiya və xüsusi frazeologiya olmaqla iki yerə ayrılır. Ümumi frazeologiyada bir çox dillərin frazeologiyasından alınan nəticələr ümumiləşdirilir. Xüsusi frazeologiyada isə hər dilin özünəməxsus xarakteristikası tədqiq olunur [4]. Frazeologiyaya daxil olan frazeoloji vahidlər isə mənaları qismən və ya tamamilə köçürülən sabit söz qruplarıdır [7]. Frazeoloji vahidlər semantikasının milli konnotativ xüsusiyyətləri milli spesifik xüsusiyyət üzrə müqayisə olunan frazeoloji vahidlərin qiymətləndirmə seqmentləri arasındakı fərqdə əks olunur. Bu da müqayisə olunan dillərin dəyər sistemindəki fərqlərə işıq salır [6]. Bu vahidlər əsasən işarəvilik və ifadəlilik bildirir və bu xüsusiyyətlər leksemlər vasitəsilə özünü göstərir. Buna görə də frazeoloji vahidlər ismi birləşmələr və feili birləşmələr olaraq iki yerə bölünür. Əksər alimlər frazeoloji vahidlərin üç əsas xüsusiyyətini fərqləndirirlər: təkrarlanma, komponent sabitliyi və ayrılı bilənlik. Antroposentrik paradigmaya görə dil insanın əsas ünsiyyət vasitəsidir və frazeoloji birləşmələr bu ünsiyyət vasitəsinin daha da zəngin çalarlı olmasına səbəb olur.

Müxtəlif mədəniyyətlərdə və dil birliklərində dünyaya gender baxışı bioloji cəhətdən müəyyən edilmir, qadınlıq və kişilik anlayışları mədəni-tarixi amillərlə, xüsusən də dil stereotipləri ilə müəyyən edilir. Gender metaforası dünyaya konseptual və linqvistik baxışın formalaşmasına da təsir göstərir. Gender metaforası təkcə fiziki xüsusiyyətlərin deyil, həm də qadınlıq və kişilik nominasiyaları ilə birləşən mənəvi keyfiyyətlər və xassələrin məcmusunun cinsə aid olmayan ob-

yektlərə ötürülməsi kimi başa düşülür. Müxtəlif dil icmalarında qadınlıq və kişilik referentləri çox vaxt üst-üstə düşür, bu da mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə və tərcümədə çətinliklər yaradır. Frazeoloji vahid dil və mədəniyyət kimi mürəkkəb və ziddiyyətli, özünəməxsus dil vahididir. Frazeoloji vahidlər, süngər kimi, dildəki bütün orijinalı mənimsəyir. Məhz onlarda ilk növbədə söz ehtiyatı və aforizmlə yanaşı dilin məcmu funksiyası da özünü göstərir.

“Kişilik” və “qadınlıq” anlayışlarını təhlil edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1) kişilərin və qadınların fərdi və fiziki xüsusiyyətlərinin mədəni və sosial cəhətdən şərtləndirilmiş təsvirləri;

2) sosial rolların və onlara təyin edilmiş fəaliyyətlərin təmsilləri;

3) cinslə bilavasitə əlaqəsi olmayan obyektlərin, hadisələrin, xüsusiyyətlərin və münasibətlərin genderləşdirilməsini nəzərdə tutan “gender” anlayışının sosial simvolik komponentləri [3].

Frazeoloji vahidlər cins anlayışının öyrənilməsi üçün əla imkanlar təklif edir ki, bu da nəticədə dilin tərkibində hələ də araşdırılmamış hissələrin olduğunu göstərir. Yeni biliklər koqnitiv dilçiliyin linqvistik və mədəni yanaşma və metodlarının fəal tətbiqi ilə mümkün olur. Gender aspektini ehtiva edən kollektiv ifadələr istənilən dilin paremioloji və frazeoloji fondunun çox maraqlı və mühüm təbəqəsini təşkil edir. Bu birləşmələr hazırda dilçiliyin müvafiq tədqiqat obyektidir və dildə kişi və ya qadın dominantlığının dərəcəsini müşahidə etmək, patriarxal stereotiplərin qalıqlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Gender bildirən frazeoloji vahidlərin dildə işlənməsi

Bu gün insanın dünya dil çərçivəsinin öyrənilməsi zamanı dil şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gender məsələləri humanitar elmlərdə “gender tədqiqatı” adlı yeni fənlərarası kursun diqqət mərkəzindədir. Bu kursun konseptual aparatının əsas konsepsiyası “gender”dir ki, bu da kişi və qadınların yalnız təbiət sayəsində deyil eyni zamanda cəmiyyətin yaratdığı stereotiplər nəticəsində fərqləndirildikləri fikrini müdafiə edir [3]. Kişilər və qadınlar, əlbəttə müəyyən xüsusiyyətlərə görə fərqlənə bilərlər. Bu xüsusiyyətlər dilçilikdə “gender xarakteristikaları” adlanır. Daha doğrusu, yeni elmi istiqamət olan “gender” əsasən cins anlayışı problemləri ilə məşğul olur. Əsrlər boyu inkişaf etmiş dilçiliyin digər sahələri ilə müqayisədə gender kateqoriyasını gənc hesab etmək olar [8].

Qrammatik cinslə təbii cinsi fərqləndirmək vacibdir. Təbii cins insanın, heyvanın və ya xarakterin bioloji cinsi kimi müəyyən edilir. Qrammatik cins isimlərin təsnifat vasitəsi kimi xarakterizə olunur. Lakin bu, təsvir edilən şəxsin və ya obyektin “təbii cinsi” ilə həmişə üst-üstə düşür. Genderin qrammatik kateqoriyası gender işarələri ilə sıx bağlı olan bir kateqoriyadır ki, bu da bizim qəbul etdiyimiz həqiqi törəmələri əvəz edir və bəzən hətta cinsin dəyişdirilməsi halında belə onları ifadə edə bilər.

Gender stereotiplərinin müxtəlif linqvokulturoloji cəmiyyətlərdə bilavasitə saxlanması dil strukturları vasitəsilə nəzərdən keçirilə bilər, çünki bu stereotiplər bütün dil səviyyələrində mövcuddur və müəyyən qiymətləri əks etdirir. Tarasova

və Kormiltseva öz məqalələrində Alekseenkoya istinad edərək bildirirlər ki, gender perspektivi artıq müasir cəmiyyətdə humanitar elmlərin dominantlarından birinə çevrilib, kişi və qadın diskurslarının xüsusiyyətləri öyrənilib, qadın və kişi stereotipləri müəyyən edilib və s. [2]. Yəni belə desək, gender stereotipləri insanın cinsiyyətindən asılı olaraq onun sosial münasibətini müəyyən edir. Gender kateqoriyasını ifadə edən əsas komponentlər insan və ya heyvan olmasından asılı olmayaraq antropoloji maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, zoonimlər böyük dəyər potensialına malikdir və çox vaxt deyimlərdə bir insanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Onların insanlara tətbiqi və ya müqayisəsi, onlara müsbət və ya mənfi keyfiyyətlər aid etməyə xidmət edir [5].

Gender adətən kişi və qadınlara aid anlayışlar və davranış normaları toplusudur. Gender məsələləri “gender tədqiqatı” adlı yeni fənlərəsas sahənin əsasını təşkil edir. Bu istiqamətin kateqoriyalı aparatının əsas konsepsiyası kişi və qadın davranışının, təfəkkürünün və ünsiyyətinin öyrənilməsini özündə cəmləşdirən “gender”dir. Bu həmçinin sosiomədəni cinsiyyət hesab olunur [1].

Dil və mədəniyyətşünaslıqda gender kateqoriyasını nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, “kişi” və “qadın” kimi anlayışlar çox qeyri-müəyyən anlayışlar hesab olunur. Onlar təkcə bu və ya digər mədəniyyətlərdə əsaslı fərqlərə malik deyil, həm də tarixin gedişatına və ya cəmiyyətdəki dəyişikliklərə uyğun olaraq dəyişirlər. Bu arada yadda saxlamaq lazımdır ki, gender fərqləri təbiət tərəfindən müəyyən edilməmişdir. Onlar şəxs tərəfindən müəyyən edilir və sosial inkişaf prosesində onunla birlikdə dəyişən mədəniyyətin bir hissəsidir.

Konopleva və Kayumova öz məqalələrində qeyd edirlər ki, cinslə frazeologiyanı ilk dəfə 1996-cı ildə V.N.Telica adlı tədqiqatçı əlaqələndirib [8]. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin iki növü mövcuddur: ismi və feili frazeoloji birləşmələr. İsmi birləşmələr əsasən isimlərdən, adlardan təşkil olunmuşdur. Buna misal olaraq “face to face – üzbəüz”, “step by step – addım-addım” və s. göstərə bilərik. Lakin gender vurğulayan bir sıra frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Məsələn, “a man of letters” Azərbaycan dilinə “savadlı şəxs” kimi tərcümə olunur. Buraya nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan dilində cinslə bağlı mənə yoxdur. Lakin İngilis dilində bu birləşmə kişi cinsində işlədilir. “A man of science – elm adamı”, “a gentleman of quality – alicənab adam” kimi ismi frazeoloji birləşmələr də bu qəbildəndir. “Son of Adam” birləşməsini götürsək görürük ki, bu birləşmə də kişi cinsini əks etdirir və Azərbaycan dilinə tərcümədə “Adəm övladı” kimi tərcümə olunur. Həmçinin, “a son of Muses” – “şair”, “a son of Mars” – “hərbçi”, “a man of all work” – “bütün ev işlərini görən adam” kimi bir sıra kişi cinsində işlədilən frazeoloji vahidlər də İngilis dilində geniş yer tutur.

Eyni zamanda daha çox ev əşyaları ilə bağlı olub qadın və ya kişi cinsində işlənən frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Məsələn, “black-eyed Susan” hərfi tərcümə zamanı “qara gözlü Suzan” kimi tərcümə olunmasına baxmayaraq, mənası “Afrikada tropik bitki” anlamına gəlir. Başqa bir misal götürsək, “black Jack” frazeoloji birləşməsi “pivə içilən uzun fincan” hesab olunur.

Bütün bunlardan əlavə, bir sıra rəng kateqoriyası ilə işlənən frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlar da müəyyən qədər genderlik bildirir. Məsələn, “black” – “qara” sözünü götürsək o, adətən, neqativ şeylər, o cümlədən şeytan, ölüm, xəstəlik anlamına gəlir. Bu söz adətən həm qadın, həm də kişi ilə bağlı olan sözlərlə işlənilib birləşmə əmələ gətirir. Məsələn, “gentlman in black” Azərbaycan dilində “şeytan” kimi tərcümə olunur. Bundan başqa, bildiyimiz kimi qədim İngilis dilində qırmızı rəng kralların, əsgərlərin, gücün, qüdrətin rəngi hesab olunurdu. Buna görə də bir sıra frazeoloji birləşmələr məhz bu rəngin iştirakı ilə yaranıb və kişi cinsi bildirir. “Red coat” – “İngilis əsgəri”, “red hat” – “kardinal” misallarından da görüldüyü kimi bu rəng əsasən hakimiyyətin və təntənənin rəngi hesab olunur. Yuxarıdakı nümunələrdən görə bilirik ki, hər frazeoloji birləşmənin neqativ və pozitiv mənaları ola bilər. Buna yuxarıda çəkdiyimiz nümunələri misal göstərə bilərik. Qadın cinsində işlənən elə birləşmələr də vardır ki, ilahi qüvvə, müqəddəslik, gözəllik bildirir. Məsələn, “a golden girl” “büt” mənasını verir.

Bütün bunlardan biz deyə bilirik ki, frazeoloji vahidlər semantikasının cins komponenti ilə spesifikliyi təkcə gender komponentinin semantikasından deyil, bütövlükdə vahidin çatdırdığı obrazdan formalaşır. Komponent özlüyündə frazeoloji vahidlərin assosiativ-məcəzi əsasına çevrilə bilər, müsbət və ya mənfi qiymətləndirmə apara bilər, lakin bu, frazeoloji vahidlərin semantikasının xüsusiyyətlərinin yeganə göstəricisi hesab olunmur.

Nəticə

Frazeologiya filoloqları və müəyyən etnik qrupun tarixini və mədəniyyətini öyrənən və hər kəsi maraqlandıran ən mürəkkəb linqvistik mövzulardan biridir. Aydın ki, istənilən dilin frazeoloji vahidləri və deyimləri xalq düşüncəsinin tam genişliyini, əsrlər boyu toplanmış nəsillərin təcrübəsini daşıyır. Bu material, frazeoloji vahidlərin daxili formasının bir hissəsi olan gender stereotiplərini parlaq şəkildə təmsil edir. Çünki qadın və kişi stereotipləri ilə bağlı frazeoloji vahidlərinin ifadəsində gender aspekti ümumi dil və nitq hadisəsidir.

Deyə bilirik ki, İngilis frazeologiyasının cins təyinatı sırf leksik-semantik hadisədir, yəni kişi və ya qadının varlığını göstərən əlamətlər və ya seologiyada semantik komponentlər gender markerləri kimi çıxış edə bilər. Gender işarəli və etiketsiz ifadələr mətnlərdə gender təmsilçiliyinin təhlilində informativ ifadənin rasemantizmidir, çünki etiketli sözlər sözün standart formasından daha az prestij verilən sözlərdir. Gender bərabərsizliyi sosioloji nöqteyi-nəzərdən araşdırıla bilər, lakin sözlərin məzmunu bu bərabərsizliyi və qadın və kişi arasındakı ikili standartları təsvir edə bilər.

Frazeoloji vahidlər üzrə cins komponentlərini tədqiq etdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, onların semantik əsası hər iki cinsin obrazlarının sosial fəaliyyəti və xüsusiyyətləri kimi qəbul edilən stereotip-assosiativ vahidlərdən ibarətdir. Belə ki, kişi və qadın cinsində işlədilən frazeoloji vahidlər kifayət qədərdir. Həm kişi cinsində, həm də qadın cinsində olan çoxluq təşkil edən bu vahidlərin mənfi və müsbət mənaları mövcuddur. Bununla yanaşı müxtəlif rənglərin işlənməsi də qadın və ya kişi cinsini, eyni zamanda mənfi və ya müsbət məna bildirməsini özündə

təcəssüm etdirir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatımız İngilis frazeologiyasında bəzi asimmetriyaya işarə etsə də, tədqiq olunan material daxilində gender əhəmiyyətli vahidlərin sayı əhəmiyyətsiz olduğundan gender münasibətlərinin əks olunması haqqında tam təsəvvür yaratmır. Biz gələcək tədqiqat perspektivlərini müxtəlif dillərə və dil ailələrinə müraciət edən və sosial-lingvistik və psixolingvistik məsələlərdən ibarət olan gender işarələməsinin müqayisəli təhlilində görürük.

Ədəbiyyat

1. Albina Kayumova & Liliya Mukharlyamova & Natalya Konopleva & Irina Berezhnaya. Gender-Marked Idioms Defining a Male Person in Tatar and English. Herald NAMSCA, 2018.
2. Alekseenko M.A. Is the Image of Women Negative in Language? Moscow: Ellipse Publishing House. 263p.2006
3. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i4.1838>.
4. Fanuza H. Tarasova & Alevtina L. Kormiltseva. The Gender Marked Phraseological Units Coding Female Intelligence in the Russian and English Languages. IEJME — MATHEMATICS EDUCATION. VOL. 11, NO. 7, 2016.
5. Gaukhar I. Issina & Oxana Yu. Mechsherskaya. Gender Stereotypes in the Language Picture of the World. European Researcher, Vol.(42), № 2-3, 2013.
6. <https://doi.org/10.32861/jssr.spi1.548.551>
7. Kəmalə Quliyeva. Müasir İngilis Dilində Feili Frazeoloji Vahidlərin Diskursda Leksik-Semantik Xüsusiyyətləri. Bakı, 2018.
8. Khuzina E., & Mukhtarova R. Determination of Specifics of Semantics of Phraseological Units with a Gender Component in the English and Tatar Languages. The Journal of Social Sciences Research. Special Issue. 1, pp: 548-551, 2018.
9. Khuzina, E., & Mukhtarova, R. The Lexico-Semantic Analysis of the Common and Various in World of Gender Picture in the English and Tatar Linguistic Cultures. Journal of History Culture and Art Research, 7(4), 214-222, 2018.
10. Кунина А.В., Курс фразеологии современного английского языка. Москва, «Высшая школа» Дубна, 1996.
11. Natalya V. Konopleva & Albina R. Kayumova. Phraseological Units Semantically Oriented to a Male Person in the English Language. Kazan (Volga region) Federal University, Russian Federation. Vol. 11, No. 19; 2015.

Summary

Gender Conceptualization of English Phraseological Units

Gender linguistics is the subject of language and sexual relations, which studies such concepts as gender, femininity, and masculinity as a social factor. Gender is expressed in semantics and grammar of language, forming an image of the linguistic world, which in turn depends on the conceptual image. Many words, including phraseological combinations, are being translated into different languages with the growing demand for English in modern society. Azerbaijani language wasn't left untouched either. It is no coincidence that several English-Azerbaijani phraseological dictionaries have been published. Important nuances about phraseological units that are relevant for the whole period highlighted in this scientific research. As noted, the concept of gender in phraseology has been studied since

the 1960s, and this process is still under way. This article also briefly examines the usage frequency and degree of gender phraseology. As a result of the research, it appears that phraseology consists of stereotypical-associative units that are perceived as social balance of images created by both genders.

Резюме

Концепция гендера во фразеологических единицах в английском языке

В лингвистике гендерное поле, являющееся предметом языковых и половых отношений, изучает такие концепции, как гендер, женственность и мужественность как социальный фактор. Гендер выражается в семантике и грамматике языка, формируя образ языкового мира, который, в свою очередь, зависит от концептуального образа. В связи с растущим спросом на английский язык в современном обществе многие слова, в том числе фразеологические сочетания, переводятся на разные языки. Азербайджанский язык не остался в стороне от этого процесса. Неслучайно издан ряд англо-азербайджанских фразеологических словарей. В этом научном труде подчеркиваются важные нюансы о фразеологизмах, актуальных для всего периода. Как уже отмечалось, понятие гендера во фразеологии изучается с 1960-х годов, и этот процесс продолжается до сих пор. В этой статье также кратко исследуется частота и степень использования понятия гендер во фразеологии. В результате этого исследования выяснилось, что фразеология состоит из стереотипно-ассоциативных единиц, которые воспринимаются как социальная активность образов, созданных обоими полами.

Rəyçi: dos.A.K.Nasıyeva

Mehriban Səfərova
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VƏ BRİTANIYA VARIANTLARINDA FONETİK VƏ ORFOQRAFİK FƏRQLƏR

Açar sözlər: *variant, dialekt, tələffüz, sait, samit*

Keywords: *variant, dialect, pronunciation, vowel, consonant*

Ключевые слова: *вариант, диалект, произношение, гласный, согласный*

Amerika ingilis dili XVII əsrdə yeni qitədə məskunlaşmış əhalinin dili üzərində təşəkkül tapmışdır. 1790-cı ildə Amerikada on üç koloniya federal konstitusiyası təsdiqlədi. Onların tərkibinə 4 milyon ingilisdilli əhali də daxil idi. Bu, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən Amerika variantının tarixində həlledici qərar idi və ingilis dilinin Amerika variantının formalaşdırılmasına təsir etdi. Bu variant, regional variant olmasına baxmayaraq, dialekt sayılmır, çünki o, ədəbi dil sayılır. Dialektlərin isə, ədəbi dili olmur, lakin müxtəlif dövrlərdə Amerikada məskunlaşmış digər xalqlar bu variantın yerli dialektlərinin yaranmasına səbəb oldular. Bəzi dilçilər hətta iddia edirlər ki, Amerika variantının təsiri o qədər güclü ola bilər ki, Britaniyada Amerika ədəbi dili formalaşa bilər. Müəyyən dövrlərdə Amerika variantının ayrıca dil olması ideyasının tərəfdarları da olmuşdur. Hər hansı bir fikri qəbul etməzdən əvvəl, Amerika variantının müstəqil dil statusunu təsdiq edən xüsusiyyətlərinin olub-olmamasını araşdırmaq lazımdır.

Amerikada mövcud olan dialektlər bir-birindən cüzi dəyişikliklərlə fərqlənir. İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, yerli dialektlərdə bu cür fərqlər aydın şəkildə nəzərə çarpır, lakin onlar anlaşmaya maneə yaratmır, çünki bu dialektlər milli ədəbi dilin variantlarına çox yaxındır.

Bu məqalədə biz ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantlarında, eləcə də, Amerika variantının bəzi dialektlərindəki fonetik və yazı fərqlərinə nəzər yetirəcəyik. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Amerika variantındakı fərqlilik Britaniya variantındakı tələffüzdən sonra verilir. Məqalədə Britaniya əvəzinə, Br. Amerika əvəzinə, Am. işlədiləcək

1. Fonetik fərqlər

1.1. Sait səslərdə fərqliliklər:

1. Amerika variantında vurğulu hecadakı saitlər daha uzun tələffüz olunur, məsələn:

Packet (bağlama) sözündəki [æ] səsi və *shop (mağaza)* sözündəki [o] səsi daha uzundur.

2. Britaniya variantında *ask* (soruşmaq), *dance* (rəqs etmək), *path* (yol), *clasp* (tutmaq), *staff* (heyət) sözlərində sk, th, sp, ff hərf komplekslərindən əvvəl [a:] kimi tələffüz olunan a hərfi Amerika variantında [æ] kimi oxunur.

3. *Made* (düzəltmək), *day* (gün) sözlərində [ei] əvəzinə, [e] kimi oxunur.

4. *Fog* (duman), *hot* (isti) sözləri [a] səsi ilə tələffüz edilir.

5. Dilarxası [Λ] səsi əvəzinə, dilönü [a] səsi tələffüz olunur, məsələn, *blood* (qan), *wonder* (təəccüb).

6. [□] səsi əvəzinə, [Λ] səsi tələffüz olunur, məsələn, *not* (yox, deyil), *hot* (isti), *stop* (dayanmaq).

1.2. Samit səslərdə fərqliliklər:

1. Britaniya variantında “r” yalnız sait səslərdən əvvəl tələffüz edilir, digər vəziyyətlərdə isə, oxunmur. Amerika ingiliscəsində isə, “r” hərfi istənilən vəziyyətdə tələffüz edilir. Müqayisə et: *red* (qırmızı), *bedroom* (yataq otağı), *car* (maşın), *learn* (öyrənmək).

2. İngilis dilinin Amerika variantında “t” və “d” hərfi iki sait arasında yumşaq [d] kimi tələffüz edilir. Məsələn, *writer* (yazıçı) və *rider* (atlı) sözlərindəki səs, demək olar ki eynidir. Britaniya ingilis dilində isə, “t” daha güclü, partlayışlı və aspirasiyalıdır.

3. *Dew*(şeh), *duke*(hersəq), *new*(yeni) sözlərindəki [ju:] səsi [u:] kimi qısaldılır, sanki dew və duke sözlərinin əvəzinə *do* (etmək) və *dook* sözləri tələffüz edilir.

1.3. Vurğuda fərqliliklər:

Ümumiyyətlə, Amerika variantında istər söz vurğusu, istərsə də, cümlə vurğusu Britaniya ingilis dilinə nisbətən zəif şəkildə özünü göstərir, intonasiya isə, eyni səviyyəlidir. Bu dil hadisəsi nitqi, nəticə etibarilə, monotonlaşdırır.

1. -ary/-ory və -et hecaları ilə bitən sözlərdə vurğu sonuncu hecaya düşür. Məsələn, *secretary* (katib), *laboratory* (laboratoriya), *ballet* (balet). Bu, Amerika variantının Britaniya variantına güclü təsir edən sahələrindən biridir.

2. Aşağıda hər iki varianta aid fərqli vurğuları olan sözlərə diqqət edək:

Britaniya ingilis dili: *add'ress* (ünvan); *la'boratory* (laboratoriya); *re'search* (araşdırma); *in'quiry* (sorğu)

Amerika variantı: 'address; 'laboratory; 'research; 'inquiry [2, s.238]

Bir nyu yorklu ilə bir londonlunun tələffüzünü müqayisə etsək, birincinin *extraordinary*(qeyri-adi), *temporary* (müvəqqəti) sözlərindəki vurğusuz hecaları daha “qabarıq” şəkildə tələffüz etdiyinin şahidi olarıq. O, *aristocrat*(aristokrat), *detail* (detal), *frontier* (sərhəd), *primarily* (ilk növbədə) kimi sözlərdə vurğunu ikinci hecaya salır, halbuki Britaniya ingilis dilində bu sözlərdə vurğu birinci hecaya düşür. *Address*, *idea* (idea), *opponent* (rəqib, opponent), *romance* (romans) kimi sözlərdə isə, tam əksinə; nyu yorklu vurğunu birinci, londonlu isə ikinci hecaya salır.

2. Orfoqrafik fərqlər

Amerika variantındakı orfoqrafik fərqlər Noah Uebsterin Amerika Orfoqrafiya Kitabında geniş şəkildə verilmişdir. Bu gün onun Yeni Beynəlxalq Lüğəti Amerikada rəsmi qəbul olunmuş nəşrdir. Okeanın hər iki tərəfində daha çox nəzərə çarpan fərqlər aşağıdakılardır:

1. – our suffiksi əvəzinə, – or. Məsələn, Br.colour – Am. color (rəng), odour – odor (ətir, qoxu)

2. – re əvəzinə, – er. Br. theatre – Am. theater (teatr), metre – meter(metr, sayğac)

3. – c əvəzinə,-s. Br. defence-Am. defense (müdafiə), offence-offense (inciklik, qanun pozuntusu). Bu fərqlərə roman qrupuna aid sözlərdə rast gəlirik.

4. – ise və-isation əvəzinə, -ize və-ization. Br. Apologise-Am. apologize (üzr istəmək), Br. Organisation (təşkilat)-Am. organization

5. İki samit əvəzinə, bir samitin işlənməsi. Br. Traveller-Am. traveler (səyahətçi), woollen -woolen (yun).

6. Roman qrupuna mənsub sözlərdə tələffüz olunmayan sonluqların yazılmaması: Br. Axe-Am. Ax (balta), catalogue-catalog, cheque-check (çək).

7. Milli mənşəli sözlərdə tələffüz olunmayan sonluqların yazılmaması: Br. Though-Am. tho (baxmayaraq), thorough-thoro (hərtərəfli), through-thru (vasitəsilə, içindən)

8. Amerika variantının nümayəndələri *advise(məsləhət) /advise (məsləhət vermək) və device (cihaz) /devise (planlaşdırmaq)* kimi isim-feil cütlüklərində fərqləndirici samitləri yazır və fərqli tələffüz edir, lakin bu qaydanın Britaniya ingilis dilində tətbiq olunduğu *licence (lisenziya, vəsiqə) / license (rəsmi icazə vermək) və practice (təcrübə) / practise (təcrübə keçmək)* sözlərində isə, fərqlər müşahidə edilmir.

Orfoqrafiya sahəsindəki fərqlər Britaniya və Amerika variantlarında deyil, daha çox Amerika və beynəlxalq termin kimi işlənən ingilis sözlərindəki fərqlər kimi özünü biruzə verir, çünki bu fərqlərin çoxu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Uebsterin lüğətində əks olunmuş və ingilisdilli ölkələrə yayılmamışdır. Amerika variantında fərqli yazılan yüzlərlə söz İngiltərədə qəbul olunmuşdur. Məsələn, *public-publick (ictimai), jail-gaol (həbsxana), asphalt-asphalte (asphalt)*, eləcə də -or ilə bitən *author (müəllif), conqueror (fateh), tailor (dərzi), tutor (tərbiyəçi)* sözlərini buna nümunə göstərə bilərik. İngiltərə məktəblərində uşaqlar Amerika yazı şəklinə görə cəzalandırılırlar və bəzi Amerika nəşriyyatçıları qədim ingilis orfoqrafiyasını bərpa edirlər. Hətta bəzi hallarda Amerika yazı versiyası ümumi beynəlxalq varianta çevrilmişdir. Məsələn, *program* sözü (kompüter anlamında).

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, istisna hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *glamor* əvəzinə, *glamour (qlamur, cazibə)* və *advertizing* əvəzinə, *advertising (reklam)* işlənməsi. Diqqəti cəlb edən odur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sözün sifət forması *glamorous (məftunedici)* hər iki dildə eyni şəkildə yazılır. Eyni qaydanı *humorous (yumoristik), laborious (zəhmətkeş)* və daha qısa sözlər *hour (saat), our (bizim), flour (un), sour (turş)* haqqında da demək olar.

Amerika variantının bəzi dialektlərində də fonetik fərqlərə rast gəlmək olur. Tələffüzdəki bu fərqlər samitlərə nisbətən sait səslərdə daha çox müşahidə edilir.

1. *Whine (ağlayıb-sızıldamaq, zingildəmək)* kimi sözlərdə bəzi dialektlərdə ilkin səs [w] kimi, bəzi dialektlərdə isə, [hw] kimi oxunur.

2. *Greasy* (yağlı) tipli sözlərdə iki saitın arasında gələn [s] səsi dialektlərə görə [s] və [z] kimi səslənir.

3. Amerikanın şərqində *merry* (şən), *Mary* (xüsusi ad) və *marry* (evlənmək) sözləri müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Belə ki, *merry* [ɛ], *Mary* [e], *marry* isə [æ] ilə tələffüz edilir. Orta Qərb və Qərb dialektlərində isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz bu üç söz omonimdir, yəni hər üçü [ɛ] səsi ilə tələffüz edilir.

4. Digər bir fərq Yeni İngiltərədə və onun cənub dialektlərində samitdən əvvəl söz sonunda [r] səsinin oxunmamasıdır. Bu dialektə danışan insanlar *barber* (bərbər) sözünü [babə] kimi tələffüz etdikləri halda, digər dialektə bu söz [barber] kimi oxunacaq.

Oskar Uayld və Bernard Şou kimi yazıçılar Amerika və İngiltərənin bir-birindən yalnız dillə ayrıldığını bildirsələr də, bu, bir zarafat kimi qəbul olunmuşdur. Mövcud vəziyyət onu deməyə əsas verir ki, yuxarıda göstərilən misallar və faktlar belə, bir ingilislə amerikalı arasında yalnız anlaşılmaya səbəb olmur.

Ədəbiyyat

1. Бабич Г.Н. Лексикология английского языка. Учебное пособие. Флинта Наука. Москва, 2010.
2. Antrushina Y.V., Afanesyeva O.V., Morozova N.N. English Lexicology. Moskva, 1985.
3. Arnold V. The English Word “Высшая школа” 1986.
4. Najafli E., Taghiyeva S. English Lexicology (textbook). Baku-Mutarjim 2018.
5. Veliyeva N. Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. A Linguistic Approach. Baku-2014.

Summary

Phonetic and Spelling Differences between British and American English

American variant occupies prominent place among the variants of English as it has its own standard language. Despite the fact that it has taken its root from British English, there are sufficient resources proving adopted distinctions between two languages. But these distinctions do not give grounds to consider American variant as a separate language. It is proved that they are the results of not only linguistic, but also extra-linguistic factors. While dealing with the topic the dialects within America must be taken into consideration. The article touches upon the differences that are presented in dictionaries, and are assimilated by the learners easily. While doing research, one can observe easily the influence of both languages on these distinctive features. Taking into account the fact that American variant has emerged later than British, its increasing effect on the latter is another issue of debate.

Резюме

Фонетические и орфографические различия между американским и британским вариантами английского языка

Среди вариантов английского языка американский вариант занимает значимое место, так как имеет свой литературный язык. Несмотря на то, что он уходит корнями в британский английский, существует достаточно ресурсов, доказывающих различия между двумя языками. Но эти различия не дают оснований рассматривать американский вариант как отдельный язык. Доказано, что они являются результатом влияния не только лингвистических, но и экстралингвистических факторов. При рассмотрении этой темы необходимо учесть другие диалекты Америки. В статье затрагиваются отличия, которые представлены в словарях и легко усваиваются учащимися. Во время исследования можно легко заметить влияние обоих языков на эти отличительные черты. Учитывая тот факт, что американский английский появился позже британского языка, его возрастающее влияние на последний является еще одним объектом споров.

Rəyçi: dos.F.Ə.Hüseynova

Səidə Qurbanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİSDİLLİ YAZIŞMALARDA “NƏZAKƏT” KONSEPTİNİN MƏDƏNİ-SPEŞİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *konsept, nitq, nəzakət, xüsusiyyət*

Keywords: *concept, speech, politeness, feature*

Ключевые слова: *концепт, речь, вежливость, особенность*

Mədəni əlaqələrin formalaşmasında “nəzakət” konseptinin rolu böyükdür. Belə ki, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub xalqlarla münasibətlərin qurulmasında, eləcə də onların verbal və qeyri-verbal davranışları zamanı nəzakət meyarları xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Bu zaman tolerantlıq, iştirakçıların digər mədəniyyətlərin nümayəndələrinə hörmət bəsləməsi mədəni əlaqələrin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Burada əməkdaşlığın ünsiyyət modelindən bəhs etmək yerinə düşərdi.

Əməkdaşlığın ünsiyyət modeli (Conjoint-Co-Constituting Model of Communication) iştirakçıların hiss və düşüncələrinə fokuslanır. Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, məzmunun iştirakçılar tərəfindən bəyənilib bəyənilməməsi tərəflərin qiymətləndirməsi ilə bağlı olur.

“Nəzakət” konseptinə diskursiv yanaşma ilə bərabər, “Rapport Management” adlanan nəzəriyyə də diqqət çəkir. Spenser Oatey Helen bunu interaktiv fəaliyyət olaraq qəbul edir. Lakin konseptdə isə bu bir az fərqli xüsusiyyətə malikdir. “Rapport Management” adlanan nəzəriyyədə müxtəlif amillər dil seçiminə təsirlə səciyyələnir. Buraya hal-hazırda iştirak edənlərin sayı, sosial-interaktiv rolları, fəaliyyət tipləri aid edilir [5].

Sözü gedən nəzəriyyədə Spenser Oatey Helen gücdə (power) olan kompleks xüsusiyyətlərdən bəhs edir. O gücün müxtəlif növlərini təklif edir və onların müxtəlif kontekstual rollar vasitəsilə insanlar tərəfindən sınaqdan çıxarıldığını nəzərə çatdırır. Müəyyən münasibətlər birliyində həmin güclərin qiymətləndirilməsi mədəni-spesifik səciyyə daşıya bilər. Burada sosial məsafə mühüm rol oynayır. Sosial məsafə oxşar şəkildə kompleks və potensial olaraq, bir neçə mövcud komponentlərdən ibarət ola bilər.

Onlar aşağıdakılar hesab olunur:

1. Oxşarlıq/fərqlilik
2. Əlaqələrin periodikliyi
3. Tanışlığın müddəti
4. Bələdçilik
5. Həmfikirlik, (pozitiv/neqativ təsir)

Bütün bunlar mədəni-spesifik strategiyanın formalaşmasına təsir edir.

Fərqlər "Rapport Management" nəzəriyyəsinə təsirlə səciyyələnir. Spenser Oatey onların manifestasiyasını praqmalinqvistik və sosiopraqmatik səviyyələrə daxil edir [5].

Məlumdur ki, nəzakət prinsipini nitqdə reallaşdırmaq üçün ingilis kommunikativ mədəniyyətinə müəyyən tematiklik xasdır. Bu zaman ailə, maaş, şəxsi münasibətlər və s. mövzusunda olan söhbətlər həmsöhbətin "şəxsi sfera" sına daxil olan və yalnız ona aid olanlar kimi nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edək ki, "cross-cultural" (çarpaz mədəni) fərqlilikdə aşağıdakılar araşdırılır:

1. Sima və tanışlıq mədəni münasibət kimi
2. Praqmalinqvistik ziddiyətlər
3. Sosiopraqmatik ziddiyətlər.

Birincidə bu güclənmək və qrup münasibətlərini müəyyənləşdirməkdir.

İkincidə lingvistik nəzakətliyin formaları və müvafiq dildə mümkün istifadə qaydaları nəzərdən keçirilir. Məsələn, *tu-vous* fərqi fransız dilində mövcuddur. İngilis dilində isə bu belə deyildir. Bu cür nəzakət formaları müxtəlif araşdırmalarda hədəf nöqtəsi olmuşdur.

Sosiopraqmatik ziddiyətlər nöqtəyi-nəzərindən araşdırsaq, müəyyən kontekstlərdə rollar və münasibətlər arasında mədəni fərqlərin şahidi olarıq. Sosiopraqmatik fərqlər sosial qiymətləndirmə və müxtəlif təsirlərlə əlaqədar olur. Məsələn, "please" sözü müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Belə ki, nitq aktında üzr istəmə, mədəni normalar daxilində ziddiyətlər yarada bilər.

Qeyd edək ki, "nəzakət" konseptinin mədəni-spesifik xüsusiyyətlərindən danışarkən konvensional strategiyalar həm neqativ, həm də pozitiv nəzakətlik arasında, yəni bu iki təzadlı cərəyan arasında olan problemlə məsələləri tənzimləyir. Belə ki, burada hər iki strategiya üçün kontekstdə eyni frazalardan istifadə olunur.

Məhz bu baxımdan konvensionalizasiyanın rolu danılmaz olaraq qalır.

Nitq aktında milli- mədəni strategiyalardan danışarkən aşağıdakı təsnifata nəzər salmaq məqsədəuyğundur:

Birbaşa strategiyalar

1. Söyləmin illokutiv gücünü ifadə edən əmr bildirən fellər

Leave the room.

2. Performativlərin eksplisit ifadəsi

She is asking me to read the book.

3. Yumşaldılmış performativlər

I'd like to ask you to buy flowers for my mother.

4. Məcburiyyət hissi (vaciblik)

You'll have to write a composition about your vacation.

5. Arzu bildirən fellər

I really wish you'd attend at the meeting.

Konvensional vasitəli strategiyalar

6. Təklif strategiyası

How about going out?

7. Sual konstruksiyaları

Could you give me the salt, please?

Qeyri-konvensional vasitəli strategiyalar (işarələr)

8. Birbaşa işarə

You have left the office without warning us.

9. Yumşaldılmış tərzdə işarə

Akademik K. Abdullayev yazır: “Altını cızaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə ilk baxışda formaca, həcmcə o qədər də gözəçarpan olmayan fonemdən başlayaraq, xarici dolumuna görə diqqətçəkən mətnə qədər hər şey informasiya ötürməyə, məlumat verməyə xidmət edir” [1].

Ümumiyyətlə, mədəni əlaqələrin formalaşmasında kontekstlərdəki situasiya modelinin rolu böyükdür.

A.Məmmədov, M. Məmmədov yazırlar: “Beləliklə, şəxs və cins konseptlərinin diskursda əvəzliliklər və isimlər kimi linqvistik representasiyalarının təkrarı həmin konseptlərə verilən dəyər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin bu dəyəərə münasibətin psixologiyası situasiyada gerçəkləşməsə, təkrarın məqsədi bəlli olmaz” [2].

Linqvistik antropoloji araşdırmalara görə, kontekst aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

1. Həmsöbətlərin iştirak etdikləri fəal hərəkətlər, sosial rollar və kommunikativ situasiyaları;
2. İştirakçıların davranışları;
3. Dialoqun gedişi (onun kontekstinin yaranması, dil vahidlərinin seçimi, janr);
4. İştirakçıların fon bilikləri.

Göstərilir ki, istənilən səviyyədə dil hadisəsi kontekstualizasiya olaraq çıxış edə bilər. Bu da linqvistik xüsusiyyətlərə malik olub, fon biliklərini nümayiş etdirir. Bununla da söyləmin anlaşılmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, bütün söyləmlərdə vaxt və zaman “domain”(domen) olur. İkinci dildə pragmatik kompetensiyanın öyrənilməsi kontekstual, linqvistik vəziyyətləri araşdırır.

Tədqiqatlarda nitq aktının aşağıdakı sinifləri göstərilir:

a. Yarışma

Buradakıların illokutiv məqsədləri ünsiyyətə girənlərin sosial məqsədləri ilə tam üst-üstə düşür. Bununla, nitq aktında formaca bütün direktivlər nəzərdən keçirilir.

b. Şənlik nitq aktı

Burada iştirakçıların illokutiv məqsədləri ünsiyyətə girənlərin sosial məqsədləri ilə tam üst-üstə düşür. Bu qrupa etiket formulları və söyləm kimi məsələlər aid edilir.

c. Əməkdaşlıq

Buraya isə representativ və deklarativ olanlar aid edilir.

d. Konfliktli

Bu hissədə illokutiv akt ziddiyyətləri sosial məqsədlər baxımından izləyir.

Onu da qeyd edək ki, bu taksonomiyada nəzakət kateqoriyasına şənlik etiketləri də aid edilir.

"Nəzakət" konseptinin mədəni-spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, etiket haqqında danışsaq, yerinə düşər. Etiket fəlsəfi, etik düşüncə tərzidir. Eyni zamanda müəyyən edilmiş normalar sistemidir. Etiket bizim davranışlarımızı müəyyən edir. Məhz bu baxımdan nitq aktında təhlilə ciddi ehtiyac yaranır.

Akademik K. Abdullayev yazır: "Aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir bütöv haqqında hərtərəfli təsəvvürə malik olmaq üçün bu bütövü xırdalıqlarına qədər analitik təhlilə cəlb etmək lazımdır və əksinə bizim hissələr, xırdalıqlar haqqında biliyimizin dərəcəsi, onların əhatəsi, sinfi, yəni içində olduqları bütöv haqqında olan təsəvvürümüzdən asılıdır" [1].

Nitq etiketi normaları çərçivəsində istənilən akt vardır. Biz nitq etiketləri olaraq, hər gün çoxlu ifadələr işlədirik. Gün ərzində kiməsə müraciət edirik, salamlayırıq, vidalaşırıq, təbrik edirik, uğur diləyirik, təriflər deyirik, dəvət edirik, tələb edirik.

Nitq etiketi özünün spesifik funksiyaları ilə nitq aktları silsiləsi təqdim edir ki, bunlar olmadan uğurlu ünsiyyət mümkün deyil.

Nəzakət kateqoriyası ilə nitq etiketi arasında möhkəm əlaqə vardır. Lakin buna baxmayaraq, onları fərqləndirmək lazımdır. Nitq etiketi ünsiyyət mədəniyyətinin elementidir. Bu mənada yazışmalar zamanı da bunlar diqqətdə saxlanılmalıdır.

Beləliklə, yazı zəhmət tələb edən prosesdir. Yazılan mətnin dəyəri onun informativliyində, eyni zamanda müəyyən nəzakət qaydalarının qorunmasındadır. Bu zaman verilən informasiyanın dəyəri də diqqətlə nəzərdən keçirilir.

3 növ nəzakətlik fərqləndirilir:

1. İfadəli
2. Təsnifatlı
3. Metapraqmatik

Qeyd edək ki, birinci yerdə dayanan ifadəli nəzakətlik nitqdə kodlaşdırılır. İkinci yerdə qərarlaşan nəzakətlik isə kateqorial alətdir. Bu dinləyən insanın mühakiməsinə bağlı məsələdir.

Daha dəqiq desək, başqalarının interaktiv davranışlarının nəzakətli və ya nəzakətsiz olması ilə şərtlənir. Metapraqmatik növdə isə nəzakətliyə konsept şəklində yanaşılır.

Buradan aydın olur ki, ünsiyyətin modelinin əsasında duran danışan şəxsin niyyətləri, dinləyənin isə bunu az və ya çox dəyərləndirməsi, uğurlu qəbul edib etməməsidir [4].

Yuxarıda qeyd etdik ki, Conjoint Co-Constituting Model of Communication nəzakət tədqiqatları üçün məhsuldar freymlər təklif edir. Bu bilavasitə iştirakçıların hiss və anlamlarına fokuslanır [3]. İnteraksiya prosesində onların necə davrandıqları nəzərdən keçirilir ki, bu da diskursiv yanaşmanın "nəzakət" konsepti prizmasından təhlilində maraqlı və qismən mübahisəli görünür. Bu fikir bir çox tədqiqatçıların əsərlərində təsdiq olunur.

Beləliklə, ingilisdilli iqtisadi yazışmalarda nəzakət qaydaları mədəni –spesifik xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir və iqtisadi münasibətlərin uğurlu olmasına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111s.
3. Arundale, Robert B. An Alternative Model and Ideology of Communication For An Alternative To Politeness Theory. *Pragmatics*.9(1): 1999, pp. 119-154.
4. Locher, Miriam. Power of Politeness in Action: Disagreements in Oral Communication. Berlin and New York: Moutan de Gruyter. 2004, pp. 91-92.
5. Spencer Oatey, Helen. *Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory* (2nd ed.). London & New York: Continuum, 2008, 372 p.

Summary

Culture-Specific Features of the Concept of “Politeness” in English Correspondence

Papaer deals with the culture-specific features of the concept of “Politeness” in English correspondence. Also, the issues of speech etiquette has been studied. Investigation relied on both local and foreign scientific sources. The views expressed here are analysed on the base of accurate facts. Furthermore, the paper defines importance of the situation formed in the context and the role of context participants.

Резюме

Культурно-специфические особенности концепта «Вежливость» в англоязычной переписке

В статье анализируется культурно-специфические особенности концепта «вежливость» в англоязычной переписке. При этом уточняются вопросы речевого этикета. В исследовании использовалась как местная, так и зарубежная литературы. Взгляды, высказанные здесь, анализируются на основе точных фактов. Кроме того, в статье определяется важность ситуации в контексте и роль участников контекста в данном вопросе.

Rəyçi: dos.A.K.Hacıyeva

Ульфат Ибрагим
Азербайджанский Университет Языков

ОБ ЭВФЕМИЗМАХ В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЫ)

Ключевые слова: *лексика, эвфемизмы, политкорректность, пресса, СМИ*

Açar sözlər: *leksika, evfemizmlər, siyasi dürrüstlük, mətbuat, KİV*

Keywords: *lexicon, euphemisms, political correctness, press, Mass Media*

Современное обучение французскому языку подразумевает в первую очередь не только формальное овладение грамматикой и фонетикой языка, но и обучение речи, следовательно, предполагает и овладение лексико-семантическими пластами данного языка. На сегодняшний день в практике преподавания французского уже имеются примеры обучения специфической лексике, выраженной ее различными пластами. Несмотря на это, область изучения образных лексических средств языка в большей степени все еще остается в тени. Одним из ярких примеров являются эвфемизмы. Они, как и другие образные средства языка, также принадлежат к числу малоисследованных пластов французской лексики.

В течение длительного периода можно пронаблюдать широкое распространение эвфемизмов в большинстве языков мира. Как известно, в современном обществе определенные темы для обсуждения находятся под запретом, являются табуированными такие как смерть, болезни, наименование «грязных» профессий и т.д. Обсуждения такого рода тем стало причиной появления эвфемических выражений в различных языках. Этот феномен не обошел стороной и французский язык. Необходимо подчеркнуть, что эвфемизмы не отличаются постоянством в языке, и могут через определенный промежуток времени утратить свою главную функцию эвфемизма-смягчения обозначаемого табуированного понятия.

Какое же в действительности следует дать определение эвфемизмам и как их отличить от схожих с ними явлений? Найти ответ на данный вопрос не просто, учитывая, что он не будет однозначным. Как верно отмечает Е.П. Сеничкина [4, с.28], лингвисты затрудняются в определении границ смежных с эвфемизмами языковых явлений. Среди основных сложностей выделяют следующие: распространенность эвфемистических наименований (широко распространены или же могут встречаться эпизодически) стилевая принадлежность (очень широкая сфера применения) ведущий критерий эвфемизмов (косвенность номинации, требование благозвучности) определение признаков эвфемизмов соотношением со смежными языковыми явлениями.

Другой российский лингвист изучающий данную тематику, В.П. Москвин иначе подходит к данному вопросу предлагая изучить понятия эвфемии, с точки зрения эволюции семантики того или иного слова. Согласно греческому философу эпохи Античности Демокриту, эвфемия имела значение «душевное спокойствие, истинное блаженство, жизнерадостность». Именно в данном суждении мы замечаем главную функцию эвфемизмов-маскировку, смягчения выражения определенного понятия. А что касается, например, религиозной сферы, то эвфемизмы употреблялись в значении: «священная тишина перед жертвоприношением». В данном случае мы наблюдаем следующую функцию эвфемизма-умалчивание, связанное с наложением табу на обозначаемое понятие. В Византии же довольно часто наблюдалось употребление эвфемических оборотов в качестве юридических терминов с целью обозначения официально вежливой просьбы к правителям. Современное понятие вобрало в себя и это значение, заключающееся в форме: эвфемия-это, в первую очередь, проявление вежливости, включение в определенную культуру и т.д.

Н.С.Арапова в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» определяет эвфемизмы (от греч. εὐφῳνία «благоречие» ← др.-греч. εὖ «хорошо» + φῳνία «речь, молва») как «стилистически нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных языковых единиц, которые представляется говорящему неприличными, грубыми или нетактичными» [1, с.590]. Иначе объясняет употребление эвфемизмов И.Б.Голуб: «Иногда сознательно не хотят употребить то или иное слово, чтобы завуалировать отрицательный смысл высказывания. Пишут «фантазирует» вместо «врет», «принимал подарки» вместо «брал взятки» [2, с.9]. В результате анализа существующих на сегодняшний день определений эвфемизмов можно утверждать, что пока среди лингвистов до настоящего времени не существует единого подхода к этому лингвистическому явлению.

В разговорной речи определенные понятия подвергаются эвфемическим изменениям с целью недопустимости коммуникативных конфликтов и неудач, для того, чтобы не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта или ослабить эмоциональный удар. В устной речи с помощью использования эвфемизмов можно без особых трудностей вербализовать даже трудновербализуемые элементы языка. По этому поводу А.М.Кацев выделяет несколько аспектов эвфемии, взаимно связанных друг с другом: социальный аспект (заключает в себе моральные, религиозные и политические мотивы) психологический аспект (эффект смягчения высказывания, сопутствующий эвфемистической замене). Новое, косвенное обозначение табуированного понятия уже не вызывает у человека негативные эмоции, например, страх, стыд, отвращение, злобу и т.д. собственно лингвистический аспект (определяются признаки и условия употребления эвфемии) [3, с.25]. Как мы видим, эвфемия исследуется не только в аспекте языка, но еще и имеет несколько аспектов, связанных непосредственно с восприятием социума.

Что касается термина «табу», то венгерский лингвист, профессор по романской филологии Стефен Ульманн отмечает следующее: «Tabou est un terme polynésien signifiant « sacré » et « interdit ». Il s'applique aux personnes et aux choses frappées d'interdiction par les chefs. Etant donné l'intimité du rapport entre nom et chose et la puissance magique qu'on attribue volontiers aux mots, il y aura, dans toute communauté, des notions qu'on évitera de nommer directement. On aura donc recours à toutes sortes de circonlocutions, d'allusions et de retouches pour voiler les choses dangereuses, désagréables ou malséantes. On peut résumer ces procédés sous le terme d'euphémisme...» [7, с.259].

Табу-это полинезийский термин, который переводится с языка оригинала как «священный» и «запретный». Запрещенное вождями это слово (эти слова) используется по отношению к людям и объектам (вещам). Учитывая тесную связь между названиями (словами) и вещью и магическую силу, которую мы легко приписываем словам, в любом сообществе существуют понятия, прямого наименования, которых мы избегаем. Поэтому мы будем прибегать к всевозможным уловкам, намёкам и сокращениям, чтобы скрыть опасные, неприятные или неподобающие названия вещей. Все эти вышеуказанные процессы можно обобщить термином эвфемизм.

Эвфемизмами можно считать нейтральные с точки зрения смысла слова или описательные выражения, которые чаще всего употребляются в текстах, в современных печатных изданиях с целью замены неуместных, порой признанных грубыми или неприличными слова и выражения. В политической сфере эвфемизмы часто используются для более нейтрального выражения некоторых высказываний. Например: «un agent de propreté» вместо «un balayeur», «un demandeur d'emploi» вместо «un chômeur», «un intermittent du spectacle» вместо «un artiste», «l'incivilité» вместо «un délit», «un démariage» вместо «un divorce» или «prendre de l'âge, mûrir, prendre de la bouteille» вместо «vieillir» [5, с.129].

Эвфемизмы – это единицы языка, которые с легкостью подвергаются изменениям. То, что считалось эвфемизмом некоторое время назад, может иметь неприличный оттенок или звучание в настоящее время [6, с.275].

Изучение эвфемии остается актуальной лингвистической проблемой. Данной теме посвятили свои научные труды такие видные ученые, как Л.П.Крысин, О.А.Леонтович, Б.А.Ларин, А.М.Кацев, В.П.Москвин, S.Brunet, O.Jespersen, D.Cameron, в романистике по французскому языкознанию и курсу анализу М.Боном, А.Орак, А.Криег Планк, М.Лопез-Диас и др.

Наравне с вышеуказанными идеями следует отметить, что в последнее время одним из самых распространенных сфер использования эвфемизмов являются СМИ, где процесс их образования протекает довольно интенсивно. Как известно публицистика является основным элементом, формирующим общественное мнение внешней и внутренней политической жизни. В современную эпоху мы все чаще замечаем, как политические деятели и журналисты в своей речи избегают открытой оценочности и стараются более

сдержанно и корректно изложить свою позицию по тому или иному событию. В научной лингвистической литературе эвфемизмы мы называем слова и выражения, использующиеся «в определенных условиях для замены нежелательных, невежливых, слишком резких слов». Довольно часто эвфемизмы в современном французском языке имеют тенденцию утрачивания своего основного свойство-служить средством косвенного, завуалированного обозначения всего того, что неприемлемо для говорящего, чаще всего часто выходят из употребления [7, с.67]. Эта исключительная динамичность эвфемистического словаря делает эвфемизмы объектом изучения неологии. Об использовании эвфемизмов в прессе, М.Бонот отмечает: «В дискурсе прессы деноминируются рискованные реалии, используя стерильную в эмоциональном плане референциальную систему. Результат-ослабление информативности высказываний» [7, с.243]. Способами интерпретации эвфемистических функций ЭНС “langue de bois” в информационных официальных текстах служат гетерогенные процессы: перифразирование, гиперонимия, метафорические переносы.

В последние годы в современной научной лингвистике довольно часто наблюдается связывание понятий эвфемизмов с понятием «политкорректности», которая зародилась в американской политической культуре, позже была заимствована европейцами, в том числе и французами.

В коммуникативном плане при употреблении эвфемизмов обычно говорящий стремится избежать коммуникативных контактов и дискомфорта.

Уже в самом начале истории французского языка мы встречаем эвфемизмы в области верований и суеверий. Их происхождение основывается на идее того, что слова обладают магической силой, которая до сих пор ощущается в таких выражениях, как «*quand on parle du loup, on en voit la queue*» (когда мы говорим о волке, мы видим его хвост). Страх и почтение к сверхъестественным силам, которые могут быть вызваны в случае их упоминания, приводят к возникновению и использованию искажений и косвенных выражений. Считающееся богохульством прямое воззвание к власти и религиозным объектам долгое время также осуждалось светскими властями, которые считали, что именно оно несет ответственность за эпидемии и катастрофы, такие как засуха или голод. Однако люди не собирались полностью отказываться от использования табуированных слов, поскольку они особенно удачно использовались в речи для выражения ругани и оскорблений. Действительно, ругательство тем сильнее и психологически раскрепощает говорящего, поскольку степень табуирования используемого термина высока, что объясняет многие искажения, например, имени Бога, дьявола или черта! (*Dieu et du diable comme parbleu !, ventrebleu ! ou encore diantre !*)

Эвфемистическое описание смерти и болезни до сегодняшнего дня можно объяснить страхом, когда-то укоренившимся в мифико-религиозной мысли. В настоящее время преимущественную роль играет внимание к за-

интересованным лицам, которое будет рассматриваться как основание в следующей категории.

В современном мире увеличивается интерес к вопросу манипуляции сознания широких масс посредством СМИ. В последнее время мы все чаще сталкиваемся с такими понятиями как «Пропаганда», «Зомбирование», «Культуривирование», и чаще всего в распространении этих явлений обвиняют СМИ. На сегодняшний день восприятия мира большинства людей зависит от того как его изображают СМИ. Посредством языка СМИ происходит формирования взглядов на определенные события, происходящие в нашем мире. Нынешняя аудитория язык СМИ считает эталоном так как именно он незамедлительно отражает все общественно-политические изменения в нашем обществе, фиксируются новые понятия. СМИ идеально подходит для осуществления манипуляции в силу своей массовой распространенности и публичности.

В современном французском языке первостепенными причинами, заставляющими прибегать к использованию эвфемизмов, можно продемонстрировать следующим образом:

- вуалирование прямого значения слова или выражения, вызванные требованиями политической системы или администрации, имеющие весьма разнообразие цели. Эвфемизмы в этом случае используются для камуфляжа негуманных поступков и действий, например: *un délit-une incivilité; une opération militaire-la pacification; une arrestation-une interpellation; un immigré-un visiteur acclimaté; pauvre-économiquement faible; un bombardement-un traitement aérien ciblé;*

- повышение привлекательности и вуалирование названий некоторых непрестижных профессий, например: *un boucher-un boviste; un balayeur-un technicien de surface; un artiste-un jeune créateur, un jeune plasticien; la secrétaire сначала заменяли l'assistante de direction, а затем-la collaboratrice personnelle; un coiffeur-un capillariste; un comédien-un agent titulaire d'interprétation; un jardinier-un paysagiste; un infirmier-un praticien hospitalier; un marchand-un commerçant; un policier-un gardien de la paix, agent de la circulation; un boulanger-un paniste; un brocanteur – un antiquaire de proximité; la pauvreté-tiers-monde*

- более мягкое выражение слов и словосочетаний обозначающих смерть или болезни: *suicide-meurtre réfléchi; le viol-un dernier outrage; la mort-la disparition, le départ, le dernier sommeil, la nuit du tombeau, le repos éternel, le grand voyage; aveugle-non-voyant; sourd-mal-entendant, non-entendant; handicapé-personne à mobilité réduite; muet-non-parlant, aphasique, tacite; une morgue-l'institut médico-légal ;*

- снижение напряженности в отношениях между различными народами и национальными группами, например: *un noir-un black; le métissage-la diversité; les amérindiens-les indiens américains; un afro-américain-un Américain d'origine africaine; un bohémien-des gens du voyage; un breton-un celte, armoricain; un blond-un non-brun; un arabe-un riche ému, un travailleur immigré en voie d'intégration, un cheikh; un albinos-un ultrablond;*

- более благородное выражение и замена считающимися нежелательными и оскорбительными словами, например: un débile-un malin assisté; bossu-lardosé; un réfugié-un demandeur d'asile, un requérant d'asile; un clochard-SDF, un marginal, un travailleur vacant, volontaire; obèse-enveloppé, une personne en surcharge pondérale; gros-fort, bien portant; un eunuque-non-baisant physique, frigide, impuissant; un élève en échec scolaire-un élève en situation de réussite différée; un imbécile-un non favorisé d'intelligence; un lèche-cul-un flatte-fondement; un malade-un patient; un immigré clandestin-un sans-papiers; la mensonge-la contre-vérité;

- более корректное выражения возраста, например: vieux-senior, âgé, d'un certain âge, jeunes d'hier; la vieillesse-le troisième âge, le quatrième âge; les grands vieillards-les anciens jeunes (о глубоких стариках); vieillir-prendre de l'âge, mûrir, prendre de la bouteille; les centenaires-hors d'âge- (о доживших до ста лет);

Порой политкорректность становится причиной образования неуместных эвфемизмов, затрудняющих его понимания. Например: la frontière-la ligne étatique de jonction; la fouille-l'investigation sécuritaire d'interpellation; un alcoolique-«personne à sobriété différée»; la déportation-le voyage organisé collectif non volontaire; employé de bureau-salarié du secteur tertiaire итакдалее.

Анализ эвфемизмов французского языка дает нам возможность выдвинуть следующие тезисы, связанные с функционированием их употреблений: а) завуалирование основного содержания слова, б) снижение или скрытие негативного впечатления в наименованиях определенных профессий или видов деятельности, в) уменьшение отрицательных эмоций, г) замены неуместных слов и выражений более «благородными», е) более «политкорректное» выражение идей, ф) преследование цели снятия напряженности.

В заключении считаем необходимым отметить, что политкорректность вышла за рамки политики, и практически каждый из нас сталкивается с ее элементами в обыденной жизни, где порой наблюдается злоупотребление некоторыми ее формами и моделями. В целом, представленные в данной статье примеры использования эвфемизмов, а также анализ литературы по данному вопросу подтверждают целесообразность и необходимость исследования проблемы эвфемизмов, который ждет дальнейшего своего исследования в ближайшем будущем.

Литература

1. Арапова Н.С. Эвфемизмы // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
2. Голуб И. Б., Стилистика русского языка, М.: Высшая школа, 2004.
3. Кацев А.М., Языковое табу и эвфемия: учебное пособие к спецкурсу. Л.: ЛГПИ им А.И. Герцига, 1988.
4. Сенчикова Е. П. Эвфемизмы русского языка. — М.: Высшая школа. 2006.
5. Jean-Loup, Chifflet Oхumore, mon amour. Dictionnaire inattendu de la langue français. Paris, 2011 Chifflet et Cie
6. Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française. Paris, 2013.

7. Ullmann, S. (1959). Précis de sémantique française. Berne : A. Francke, 1e éd. 1952.
8. Petit Larousse illustré. P., 2018.
9. www.lemonde.fr
10. www.liberation.fr
11. www.lefigaro.fr

Xülasə

Müasir fransız dilində evfemizmlər barədə (Fransa mətbuatı əsasında)

Məqalə fransız dili leksikasının ən az araşdırılan sahələrindən biri, evfemiyanın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Evfemizmlərə yaxın olan məfhumları tədqiq edən müəllif belə qənaətə gəlir ki, evfemizmlər asanlıqla dəyişikliyə məruz qalan söz və sözbirləşmələrini əvəz etmək üçün istifadə olunan dil vahidləridir. Keçmişdə evfemizm hesab edilən söz, bu gün qeyri-etik mənə ilə bərabər, kobud bir söz kimi də səslənə bilər. Təhlil nəticəsində məlum olub ki, evfemizmlər sözün əsas məzmununu gizlətməyə, müəyyən peşə və ya fəaliyyət adlarında, mənfi təsüuratları, emosiyaları azaltmağa, yersiz söz və ifadələri daha “nəcib” ifadələrlə əvəz etməyə xidmət edir. Məqalənin sonunda müəllif qeyd edir ki, siyasi müstəvidən kənara çıxan siyasi dürrüslükdən sui-istifadə hallarına bugün daha çox rast gəlinir.

Summary

Euphemisms in the Modern French Language (On the Basis of French Mass Media)

The article is devoted to one of the least studied layers of French vocabulary—the study of euphemia. Exploring the concepts associated with euphemisms, the author of the article concludes that the euphemisms are linguistic units that are used to replace harsher words and phrases that are easy to change. Word considered as a euphemism once, may sound rough today. As a result of the analysis, it was revealed that euphemisms serve to disguise the main content of the word, reduce the negative impression in the names of certain professions or occupations, reduce negative emotions, and replace inappropriate words and expressions with more "tender" ones. In conclusion, the author notes that today political correctness has gone beyond the scope of politics and there is an abuse of that.

Rəyçi: dos.T.Ə.Cəlilova

Vəfa Eminova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLIS DİLİNDƏ *-ER* VƏ *-OR* ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ DÜZƏLƏN İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sözdüzəltmə, affiks sistemi, morfemlər, polisemiya, törəmə sözlər*

Keywords: *word-building, affixal system, morphemes, polysemy, derived words*

Ключевые слова: *словообразование, аффиксальная система, морфема, полисемия, производное слова*

1. *-er* şəkilçisi

Bütün sözdüzəldici şəkilçilər arasında *-er* ən məhsuldar şəkilçidir. İngilis dilində mövcud olduğu bütün dövr ərzində bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrindən böyük miqdarda söz düzəltmiş və bir sıra məna çalarlarını inkişaf etdirmişdir.

Qədim ingilis dilində isim və feillərə *-er* şəkilçisi əlavə olunmaqla söz kökünün ifadə etdiyi fəaliyyət növü ilə məşğul olan şəxsləri ifadə edən isimlər yaradılmışdır.

Məs: *cartere* (Old English-qədim ing. d.) – *carter* (Modern English-müasir ing.d.) – faytonçu; *outridere* (O.E.) – *outrider* (Mod. E.) – at sürən, müşayiət edən heyət; *çapar*; *haberdaschere* (O.E.) – *haberdasher* (Mod. E.) – papaqçı, qalantereya məhsulları satıcısı; *writere* (O.E.) – *writer* (Mod.E.) – katib, sərlövhəçi, yazıçı [1].

İngilis dilinin inkişafının orta əsrlər dövründə *-er* şəkilçisi həm də isim tərkibinə çevrilmişdir. Buna misal olaraq aşağıda verilmiş isimləri qeyd etmək olar: *builder-bənna*, *bookbinder-kitab tərtibatçısı*, *hatter-papaqçı*, *hunter-ovçu*, *saddler-yəhərçi*, *weaver-toxucu* və s. Lakin elə bu dövrdə *-er* şəkilçisi daha da inkişaf edir və ilk əvvəl bu şəkilçinin müəyyən yerə mənsubiyyətini bildirən isimlər yaranır. Məsələn: *Londoner-londonlu*, *Englander-İngiltərə sakini*, *ingilis* və s.

Sonralar (ingilis dilinin erkən inkişaf dövründən başlayaraq) *-er* şəkilçisi, isim tərkibi olmaqla yanaşı, alət bildirən sözlərin düzəldilməsinə kömək edir. Bu ona görə baş verir ki, texnika inkişaf etdikcə, bir sıra ləvazimatlar, alətlər, cihazlar, mexanizmlər və s., bir zamanlar insanların etməli olduqları işləri yerinə yetirməyə başladılar. Məsələn: *roller-baraban*, *knocker-qapı çəkici* və s. Hal-hazırda *-er* şəkilçisi çox məhsuldar səciyyə daşımaqla və geniş istifadə olunmaqla, isim tərkibli sözdüzəltmə mənasını özündə saxlayır. Bu da bizə iki omonim şəkilçinin mövcudluğundan bəhs etməyə imkan verir: *-er₁* isim tərkibi mənası və *-er₂* alət, ləvazimat, cihaz və mexanizm bildirən sözdüzəltmə mənası. Əgər əvvəllər bu şəkilçi yalnız feil və isim kökləri ilə uzlaşdırsa, hal-hazırda o həm sifət və say köklərindən yeni isimlər yaradır.

İsim kökünə birləşməklə, *-er₁* şəkilçisi söz kökünün istinad etdiyi müəyyən yerə (şəhər, kənd, ölkə və s.) məxsus olan şəxsi bildirir. Şübhəsiz ki, bu halda söz-

düzəldən köklər kimi müəyyən yeri bildirən (ölkə, yaşayış məntəqəsi, ada və s.) isim kimi çıxış etməlidir. Məsələn: borderer-sərhədyanı zolağın sakini, villager-kəndli, cottager-kottecdə yaşayan, rancher-fermer, southerner-cənublu, cənubda yaşayan, notherner-şimalı, şimalda yaşayan, westerner-qərbli, qərbdə yaşayan, easterner-şərqli, şərqdə yaşayan, highlander-dağlı, islander-ada sakini, adalı, hosteler-yataqxanada qalan tələbə; New Yorker-nyu-yorklu, Nyu-York şəhərinin sakini [12].

-er₁ şəkilçisi söz kökünün ehtiva etdiyi səciyyəvi keyfiyyət və ya əlamət mənasını ifadə edə bilər. Şəxs bu əlamətə görə adlandırılır. Bu cür hallarda **-er₁** rəng və ya xüsusi əlamət bildirən sifət köklərinə birləşir. Məsələn: greener (slenq)-yeni başlayan, birinci kurs tələbəsi; fresher-(universitet slenqi) birinci kurs tələbəsi, foreigner-əcənəbi, stranger-qərib.

Bəzən **-er₁** şəkilçisi say köklərinə birləşərək insanın yaşını və pul dəyərini ifadə edən isimlər əmələ gətirir. Məsələn: fifteeners and sixteeners (danışıq dili)-on beş və on altı yaşlarında olan yeniyetmələr, forty-niner (danışıq dili)-qırx doqquz yaşda olan şəxs.

İsmlərin çoxsaylı qrupu **-er₁** şəkilçisinin birləşərək həm də fərqli mənə çalarları (polisemiya) ilə sözdüzəldici mənə daşdığı feil köklərində bu şəkilçi əsasında formalaşır.

a) Sözdüzəldici kökün istinad etdiyi fəaliyyətlə daimi məşğul olan şəxs (həmin şəxsin peşə fəaliyyəti). Məsələn: driver-sürücü, baker-çörəkbişirən, welder-qaynaqçı, seller-satıcı, commander-komandir, painter-rəssam, rəngsaz, weaver-toxucu, turner-tornaçı, weigher-tərəziçi, qapançı, sewer-dərzi qadın, dərzi kişi; singer-müğənni; learner-tələbə, şagird; lecturer-mühazirəçi; player-oyunçu, aktyor, musiqiçi.

b) Verilmiş anda müəyyən tərzdə hərəkət edən şəxs: singer-oxuyan; oxuyan şəxs (müğənni deyil); learner-öyrənən, öyrənən şəxs (verilmiş anda); speaker-danışan, danışan şəxs (verilmiş anda); player-oyunçusu, oynayan şəxs (verilmiş anda) [14].

c) Kökün istinad etdiyi hərəkətə gətirib çıxaran əlamət, cəhət və ya qabiliyyətə malik şəxs. Məsələn, bunu aşağıda verilmiş cümlələrdə "swimmer" sözünün iki müxtəlif mənalarının müqayisəsində görmək olar:

He is a good swimmer (O, yaxşı üzgüçüdür).

I'm no swimmer (Mən üzməyi bacarmıram). Əksər hallarda **-er₁** şəkilçisi olan isimlər hər üç mənə çalarını özündə ehtiva edir (polisemiya). Məsələn: -player 1) aktyor; 2) oynayan şəxs, oynayan (verilmiş anda); 3) oyunçu (oynamaq bacarığına malik şəxs); -speaker 1) spiker; 2) danışan, danışan şəxs; 3) natiq. Bu cür hallarda zəruri mənənin seçimi kontekstdən irəli gəlir. **-er₁** şəkilçisinin sərbəst birləşdiyi feil köklərini aşağıda verilmiş semantik siniflər üzrə bölmək olar:

1) Bir sıra məşğuliyyət növləri və ya peşə fəaliyyətini bildirən feillər. Məsələn: to dye-rəngləmək (müq. dyer-rəngsaz); to assay-sınamaq, sınaqdan keçirmək (müq. Assayer-sınaqçı, kimyaçı-laborant); to dig-qazmaq (müq. digger-yerqazan); to draw çəkmək (drawer-çertyojçu); to design-layihələndirmək, dizayn etmək (müq. designer-konstruktor, dizayner, layihəçi); to burnish-cilalamaq (müq. Burnisher-cilalayıcı); to bore-qazmaq (müq. borer-qazmaçı); to carve-ağac üzərində oymaq (müq. carver-ağac üzərində oyan, oyma ustası) [15].

2) Nitq proseslərini bildirən feillər. Bu cür köklər əsasında yaranmış isimlər şəxsi peşəyə görə deyil, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinə görə xarakterizə edilir. Məsələn: to blab-boşboğazlıq etmək (müq. blabber-boşboğaz); to brawl-qış-qırmaq, hay-küy salmaq, mübahisə etmək (müq. brawler-hay-küyçü, mübahisə edən şəxs); to chatter-çənə vurmaq, söhbətləşmək (müq. chatterer-çoxdanışan); to prattle-çox danışmaq (prattler-çoxdanışan); to roar bağırmaq, zarımaq (müq. Roarer-bağırən, zarıyan); to stammer-kəkələmək (müq. stammer-pəltək); to whisper-pıçıldı ilə danışmaq, pıçıldamaq (müq. whisperer-pıçıldayan).

3) İnsanların mənəvi oyanışını ifadə edən feillər. Bu halda törəmə sözlər və mənəvi feil kökləri arasında aşağıda verilmiş qarşılıqlı münasibətlər mövcud olur: törəmə sözlər şəxsləri adlandırdığı halda, mənşə feil kökləri həmin şəxslərə xas mənəvi oyanışı ifadə edir. Məsələn: to admire-qibtə etmək, heyranı olmaq (müq. admirer-qibtə edən, heyran); to avenge-qisas almaq (müq. avenger-qisasçı); to boast-lovğalanmaq (müq. boaster-lovğa); to adore-heyranı olmaq (müq. adorer-heyran, azarkeş); to tempt-şirnikləndirmək (müq. tempter-şirnikləndirici adam).

4) **-er** şəkilçisi eləcə də fəaliyyət bildirən feillərdən düzələn, lakin insanın peşəsini, ixtisasını və vəzifəsini deyil, yalnız icra etdiyi fəaliyyəti ifadə edən isimlər də düzəldir. Burada mənəvi söz (feil) hərəkəti bildirdiyi halda törəmə söz həmin hərəkəti icra edən şəxsi bildirir. Məsələn: to begin – başlamaq (müq. beginner – yeni başlayan şəxs), to read – oxumaq (müq. reader-oxucu), to own – sahib olmaq (müq. owner-sahib), to sleep – yatmaq (müq. sleeper – yatan), to eat – yemək (müq. eater – yeyən), to fly – uçmaq (müq. flyer – pilot); to hop-tullanmaq (müq. hoppers-tullanan şəxs); to climb-dırmanmaq (müq. climber-alpinist); to jump-tullanmaq (müq. jumper – tullanan şəxs); to race – yarışmaq (müq. racer – yarışçı); to ride-at sürmək (müq. rider – atlı); to swim – üzmək (müq. swimmer – üzgüçü):

5) Hiss-qavrayış bildirən feillər. Məsələn: to hear eşitmək (müq. hearer-dinləyici); to see görmək (müq. seer-qabaqgörən, peyğəmbər); to watch-müşahidə etmək, izləmək, oyaq qalmaq (müq. watcher-gözetçi, müşahidəçi). [16] **-er₁** şəkilçisi o qədər məhsuldardır ki, hətta sözlü feil köklərindən də isim düzəldə bilir. Əksər hallarda bu şəkilçi mənəvi kökü ilə uzlaşır, sözlü isə, öz mövqeyini dəyişir. Məsələn: onlooker-seyrçi, müşahidəçi (müq. to look on-baxmaq).

Bəzən sözlü öz adı yerini alır, **-er₁** isə, bilavasitə mənəvi kökü ilə birləşir. Məsələn: come by-ötüb-keçən (müq. to come by-yaxından ötür-keçmək); diner out-evdə nahar etməyən şəxs (müq. to dine out-evdə nahar etməmək); finder out-aşkar edən, çözən (müq. to find out-aşkarlamaq, çözmək). Bu cür tərkiblərin cəm halı formasında **-s** şəkilçisi **-er₁** şəkilçisindən sonra qoyulur. Məsələn: bringers in-gəlir gətirən şəxs (müq. to bring in-gəlir gətirmək), comes by-ötüb-keçən insanlar və s. Çox nadir hallarda **-er₁** şəkilçisi bilavasitə sözlündən sonra qoyulur. Məsələn: come outer-debyutant, ilk dəfə çıxış edən şəxs[17]. Aşağıda verilmiş hallarda **-er₁** şəkilçisi isimlərin düzəldilməsi üçün istifadə olunur.

a) Dildə analogi mənəvi daşıyan digər törəmə söz artıq mövcud olduqda. Məsələn: dildə əmələ gəlsə belə, çox nadir hallarda istifadə edilən **studyer** əvəzinə **student**.

b) Dildə omonim kökündən əmələ gələn **-er** şəkilçisi ilə bitən digər söz olduqda. Bu halda tərkibin yanlış başa düşülməsinə yol verməmək üçün **-er₁** istifadə olunmur. Məsələn, dildə artıq better (sifət olan “good” və ya zərf olan “well” sözlərinin müqayisə dərəcəsi) sözü olduğuna görə **betting-man better** (mərc edən şəxs) əvəzinə istifadə olunur [2].

Alət bildirən sözdüzəldici **-er₂** şəkilçisi feil kökünün istinad etdiyi hərəkətin icrası üçün istifadə olunan ləvazimat, cihaz, alət, mexanizm və s., bildirən isimlərin düzəldilməsi üçün istifadə edilir. Məsələn: to sow-səpmək (müq. sower-səpici); to atomize-çiləmək (müq. atomizer-pulverizator, forsunka); to rectify-düzəltmək (müq. rectifier-rektifikator, detektor); to fan-havalandırmaq (müq. fanner-havalandırıcı cihaz); to scutch-kətan doğramaq (müq. scutcher-kətan doğrayan_dəzgah) [3].

-er₂ şəkilçisi əlavə edilərək ləvazimat, əmək aləti və s., bildirən isimləri düzəldən feil əsaslar bir qayda olaraq, elm, texnika, informatika, elektronika və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid olur. Məsələn: to condense-qatılmaq (müq. condenser – kondensator; soyuducu); to compute-hesablamaq, saymaq (müq. computer – kompüter, hesablama maşını); to absorb-sormaq, hopdurmaq, udmaq (müq. absorber-sorucu, hopdurucu, absorber); to propel-hərəkət etdirmək (müq. propeller-mühərrik); to flat-düz, hamar etmək (müq. flatter-hamarlayıcı çəkiç, açıcı çəkiç); to silence-susdurmaq (müq. silencer-susdurucu).

-er₂ şəkilçisi həm də sözdüzəldici sözdə (say) pul dəyərini bildirən isimlərin düzəldilməsi üçün də istifadə edilir. Məs: five (dan.)-beş dollar; beş funt sterlinq; beşlik; tenner (dan.) – 10 funt, 10 dollar dəyərində olan əskinas [4].

Müasir ingilis dilində kökündə **-er₁** və **-er₂** şəkilçilərinin olduğu çoxsaylı jarqonizmlərə də (slang words) rast gəlinir. Bu cür sözlər feil köklərindən düzəlir. Burada **-er₁** şəkilçisi sözdüzəldici, **-er₂** şəkilçisi isə, alət, avadanlıq ifadə edən sözləri bildirir. Məsələn: blighter-xoşagəlməz, bezdirici insan, ruhdan salan şəxs (müq. to blight-ümidləri puça çıxarmaq, kefsizləşdirmək); bounder-tərbiyəsiz şəxs (müq. to bound-bağlamaq, əlaqələndirmək); crammer-repetitor, imtahana hazırlayan müəllim (müq. to cram-əzbərləmək, başa salmaq, izah etmək, imtahana hazırlamaq); creepers-ayaqlar (müq. to creep-ayaqlarını zorla sürümək); kisser-ağız (müq. to kiss-öpmək); peepers-gözlər (müq. to peep-gözlərini zilləmək); smell-burun (müq. to smell-iyləmək); janglers-pul (müq. to jangle-iti, əlaqəsiz səs çıxarmaq); gasper-ucuz papiros (müq. to gasp-çətinliklə nəfəs almaq, tənqnəfəs olmaq); stinker-ucuz papiros (müq. to stink qoxumaq, iylənmək) və s.

-er₁ və **-er₂** şəkilçilərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların müasir ingilis dilində mürəkkəb tərkibli isimləri düzəltməsi üçün istifadə edilməsidir. Məsələn: can-opener (konserv bıçağı); ice-breaker (buzqıran); tooth-picker (diş şötkəsi); bitter-ender (güzəştə getməyən şəxs); first-nighter (tamaşa premyeralarını seyr edən şəxs); three-decker (üçgöyertəli gəmi); two-seater (ikiyerli avtomobil); six-bedder (altıcarpayılı otaq), cinema-goer (kino həvəskarı, kino tamaşaçısı), theatre-goer (teatr həvəskarı, teatr tamaşaçısı), early-riser (erkənduran), late-riser (gecduran), chess-player (şahmatçı), story-teller (rəvayətçi), watch-maker (saatsaz), book-lover (kita-

sevən), time-waster (vaxtıtırən), pleasure-seeker (əyləncəaxtaran), right-hander (sağ-əlli), left-hander (sol-əlli), new-comer (yenigələn) [5].

-er₁ və **-er₂** şəkilçiləri demək olar ki, tam məhsuldarlığa, yəni sözdüzəldici xüsusiyyətinə görə yeni mənalı sözlər yaratmaq imkanına malikdir.

Aşağıda bu şəkilçilərlə yeni düzəldilmiş sözlərə dair misallar təqdim edilmişdir: giver-up (təslim olan şəxs) (to give up feilindən); do-gooder (yaxşılıq edən, fayda verən şəxs) (faydalı olmaq, fayda gətirmək, yaxşılıq etmək mənalarnı bildirmək üçün istifadə edilən to do good sözündən); breakfaster (səhər yeməyi yeyən şəxs) (səhər yeməyi yemək sözünü bildirmək üçün istifadə edilən to breakfast feilindən); arrester (təyyarəni dayandıran mexanizm), (to arrest feilindən).

2. **-or** şəkilçisi

İngilis dilinin orta əsrlər inkişaf dövründə dilin lüğət tərkibinə roman dillərindən çoxsaylı sözlər, o cümlədən **-or** şəkilçisi ilə bitən isimlər daxil olmuşdur. **-or** şəkilçisinin mənasından fərqli olaraq, ingilis dilinin əsasında roman dillərindən götürülmüş sözlərdə ifadə etdiyi sözdüzəldici məna ilə yanaşı, **-er** şəkilçisinin təsiri altında o, həmçinin, ələt, avadanlıq və cihaz mənalarnı da kəsb etmişdir.

Mənşəcə fərqli olan köklərlə uzlaşan **-er** şəkilçisindən fərqli olaraq, **-or** şəkilçisi bir qayda olaraq, roman köklərindən yeni sözlər yaratmaq imkanına malikdir. **-or** şəkilçisi-**er** şəkilçisinin sinonimi olsa da, məhsuldarlığına görə ondan bir qədər geri qalır və bunun bir sıra səbəbləri mövcuddur [12].

Birincisi, **-or**, **-our** şəkilçilərinin əlavə edildikləri alınma sözlər bir qayda olaraq, kitab dilində işlənmişdir və **-er** şəkilçisi **-or** şəkilçisinin ümumişlək dilə daxil olmasına güclü müqavimət göstərmişdir. Bundan əlavə, **-er** şəkilçisi, həmçinin roman dillərindən alınma sözlərə də güclü təsir göstərmişdir: bir çox fransız və latın sözlərində vurğusuz saıtlərin qısalılması nəticəsində **-or**, **-our** tələffüzlərinə görə, **-er** üst-ütə düşmüşdür və **-er** yazı formasını almışdır. Məsələn, ingilis dilinin orta əsrlər inkişaf dövründə mənşəcə, fransız dilindəki **interpretour** sözündən olan **intrepretour** 16-cı əsrdə **intrepreter** kimi yazılmağa başlanmışdır [14].

İkincisi, uzlaşa bildiyi feil köklərinin semantik siniflərini hədsiz geniş əhatə imkanına malik olan ilkin-**er** şəkilçisi daim **-or** şəkilçisini sıxışdırmaqla, ona yalnız elm, texnika, informatika və elektronika sahələrində istifadə imkanı buraxmışdır. Məhz buna görə də, müasir ingilis dilində **-or** şəkilçisi ələt, cihaz, avadanlıq və mexanizm bildirən isimləri yalnız elm, texnika, informatika və elektronikaya aid olan feil köklərindən düzəldir. Əksər hallarda bunlar fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, elektronika və s. sahələrə aid terminlər olur. Məsələn: elevator-lift (müq. to elevate-qaldırmaq), calculator-kalkulyator (müq. to calculate), ventilator-ventilyator (müq. to ventilate-havalandırmaq), perforator-perforator (müq. to perforate-oyuq açmaq), separator-seperator, ayırıcı mexanizm (müq. to separate-ayırmaq), generator-generator (müq. to generate-hasil etmək, istehsal etmək); indicator-indikator (müq. to indicate-istinad etmək, göstərmək); illuminator-illuminator (müq. to illuminate-işıqlandırmaq); radiator-radiator (müq. to radiate-şüalanmaq); insulator-izolyator, qeyri-keçirici (müq. to insulate-izolyasiya etmək); refrigerator-soyuducu, refrijerator (müq. to refrigerate-soyutmaq); lubricator-yağlayıcı,

lubrikator (müq. to lubricate-yağlamaq), reaktor-reaktor (müq. to react-reaksiya vermək, reaksiya törətmək); compressor-kompressor (müq. to compress-sıxmaq, təzyiq göstərmək), eliminator-eliminator (müq. to eliminate-kənarlaşdırmaq və nə təmizləmək)[16].

-er və *-or* şəkilçilərinin istifadəsini müqayisə etsək, sonuncu aşağıda verilmiş fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Müasir ingilis dilində *-or* şəkilçisi yalnız elmi dilə aid olan və elmi-texniki, informatikaya, elektronikaya aid terminlər yaradan feil kökləri ilə uzlaşır.

2) *-er* şəkilçisi bir qayda olaraq, birhecalı, bəzi hallarda ikihecalı və çox nadir hallarda çoxhecalı köklərlə uzlaşdığı halda *-or* şəkilçisi adətən iki və çoxhecalı köklərlə uzlaşır və hal-hazırda tək-hecalı feil köklərinə ümumiyyətlə birləşmir.

3) Əksər hallarda *-or* şəkilçisi tərkibində *-ate* şəkilçisi olan roman mənşəli feil köklərinə birləşir (müasir ingilis dilində bu cür feillər adətən *t* ilə bitir). Məsələn: to collect-collector, to select-selector.

4) *-er* şəkilçisi ilə bitən sözlər elmi üslub üçün daha səciyyəvi olan *-or* şəkilçisi ilə bitən sözlərə nisbətən danışq dilində daha çox işlədilir.

5) *-or* şəkilçisi ilə bitən və sözdüzəldici mənə daşıyan əksər isimlərdə feil köklərini sərbəst ayırd etmək və semantik siniflərlə birləşdirmək mümkün olsa da (əksər hallarda bunlar hüquqi və siyasi terminlərdir), bütün bu isimlər ingilis dili əsasında təşəkkül tapmamışdır. *-or* şəkilçisi ilə bitən bu cür isimlər roman dillərindən alınmışdır [7].

Ədəbiyyat

1. Карашук П.М. Словообразование английского языка. Москва, изд.« Высшая школа», 1977.
2. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. Москва, изд. « Высшая школа», 1974.
3. Зятковская Р.Г. Суффиксальная система современного английского языка. Москва, изд. « Высшая школа», 1971.
4. Həjiyeva A., Nəjafli E., Contrastive Lexicology. Science and Education, Bakı, 2013
5. Hacıyeva A., English Lexicology. Elm və Təhsil, 2011.
6. Arnold I.V., The English Word. Москва, изд. «Высшая школа», 1986.
7. Veysəlli F., Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2008.
8. Həsənov H., Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan nəşr., 2005.
9. Cəfərov S., Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı, Maarif nəşr., 1968.
10. Məmmədov Y., Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987.
11. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı, 2000.
12. <http://www.english.stackexchange.com>
13. <http://www.dictionary.cambridge.org/suffixes/>
14. <http://www.busyenglish.org/-word-formation-basic-theory/>
15. <http://www.nounformingsuffixes-ESL-worksheets/>
16. <http://www.morphological-structure-of-the-noun/>
17. <http://www.what-is-word-formation/FCE-CAE/>
18. <http://www.FCE-CAE/the-best-word-formation-guide/useofenglish/d.mendez>

Summary

Lexico-Semantic Features of Nouns Formed with Suffixes “-er” and “-or” in English

This article deals with lexico-semantic features of nouns formed with suffixes “-er” and “-or” in English. The lexical suffixes “-er” and “-or” which are related to the affixal morphemes have the word-building function. As a word-building morpheme suffix “-er” is added to various parts of speech and form new lexical morphemes. The word-building suffix “-er” has the peculiarity of being added to verb root and forming nouns which denote names of professions, occupation, qualification, ranking, some types of activity and position, express speech processes and devices, tools, equipment, and machinery pertaining to various fields of science, technology, informatics, electronics, agriculture and jargons.

The suffix “-er” may also create nouns from the prepositional verb roots. This suffix is added to noun roots to form compound nouns denoting a person’s relation to a certain country, town, village or a residential settlement. The suffix “-er” forms nouns denoting a feature or quality when added to adjectives denoting a colour or a specific feature, and forms nouns that express age or a monetary value when added to a numeral.

The suffix “-or” has an unlimited semantic possibilities. This suffix is added to the verb roots of Roman origin ending in “-ate” and “-t” building scientific-technical terms and, unlike the suffix “-er”, the suffix “-or” doesn’t create nouns denoting a person’s relation to a certain place of residence.

Резюме

Лексико-семантические особенности существительных с суффиксами -er и -or в английском языке

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности существительных с суффиксами **-er** и **-or** в английском языке. Лексические суффиксы **-er** и **-or**, которые относятся к аффиксальным морфемам, имеют словообразовательную функцию. Как словообразовательная морфема суффикс **-er** присоединяется к различным частям речи образуя новые лексические морфемы. Также словообразовательная морфема **-er** присоединяясь к корневым морфемам глаголов способна образовывать существительные, обозначающие названия профессий, специальностей, звания, лиц, выполняющих определенные виды деятельности и задачи, выражают речевые процессы, названия устройств, инструментов, оборудования, механизмов, относящихся к различным областям науки, техники, информатики, электроники и сельского хозяйства и жаргонные слова.

Суффикс **-er** также образует существительные из корней глаголов с послелогом. Суффикс **-er** также используется для образования составных существительных, которые в сочетании с корнями существительных указывают на принадлежность людей к стране, городу, деревне или месту жительства.

Суффикс **-or** в сочетании с корнями прилагательных, обозначающих цвет и особые признаки, образует существительные, обозначающие признаки и качества, а при присоединении к корням числительных, образуют существительные, обозначающие возраст и денежную стоимость.

Суффикс **-or** имеет неограниченные смысловые возможности. Этот суффикс образует научные и технические термины только путем присоединения к глагольным корням романского происхождения с окончанием «**-ate** и **-t**». В отличие от суффикса **-er**, окончание **-or** не образует существительных, обозначающих принадлежность людей к какому-либо месту жительства.

Rəyçi: dos.S.Tağıyeva

Vəfa Seyid
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜMUMİ LİŦVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *apelyativ, apriori, aposteriori, norma məkanı, erqativ*

Keywords: *appellative, a priori, aposteriori, norm space, ergative*

Ключевые слова: *апеллятива, априори, апостериори, пространство норм, эргатив*

Xüsusi isimlər Avropa dillərinə eramızdan əvvəl III əsrdə canlı və cansız isimləri ifadə edən və hal kateqoriyasına malik bir nitq hissəsi kimi daxil edilmişdir. Xüsusi isimləri ümumi isimlərdən ayırmaq üçün ilk olaraq onların morfoloji xüsusiyyətlərinə istinad edilmişdi. O zaman əldə edilən məlumatlar onların həddindən çox mücərrəd məfhumlar olduğunu göstərirdi. Aristotel onların fərdi keyfiyyətləri (qualité individuelle) və ümumi xüsusiyyətləri (qualité générale) arasında məna fərqi olduğunu belə ifadə edirdi: “Sokrat” (yəni, Sokrat təbiətli olmaq) olmaq və “at” (yəni, ümumi olaraq ev heyvanı kimi) olmaq.

Dilin nominativ funksiyası uzun illərdən bəri tədqiqatçıların nəzərini özünə cəlb etmişdir. Lakin bu funksiya dilin vahid funksiyası olmadığına görə o, dilin digər funksiyaları, xüsusi ilə də ekspressiv (məna) funksiyası ilə müqayisəli surətdə öyrənilib.

Məşhur rus dilçisi A.A.Reformatskinin fikrincə “ümumilikdə sözlərlə real əşyaları və məfhumları adlandırmaq mümkündür; bu, sözlərin nominativ, adlandırma funksiyasıdır; lakin elə sözlər də vardır ki, bu funksiyanı daha şəffaf və aydın bir formada ifadə edir, bunlar xüsusi isimlərdir [6, s.537].

Beləliklə, xüsusi ad, adlandırıcı leksik vahid deməkdir. Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən “*Onomastika*” bölməsi isə həm obyekt, həm də onu öyrənən bilik sahəsini əhatə edir. Onomastika (ikinci mənada) öz konseptual aparatı tərəfindən dəstəklənən real, linqvistik bir elm şəklində formalaşmışdır. Onomastika elmi onimlər və ya xüsusi adlar, apellyasiya və ya deonimizasiya (xüsusi addan ümumi ada keçid) kimi anlayışları ifadə edir [3, s.190].

Son illərdə süni surətdə yaranan onomastik terminlərə də rast gəlmək olur: praqmatonimlər (etiketlər, ticarət nişanları), erqonimlər və ya erqourbonimlər (müəssisələrin adları), poreytonimlər (nəqliyyat növlərinin adları) və s. [5, s.40-53]. Son zamanlar onomastik termin kimi “brend” sözündən də çox istifadə edilməyə başlanılmışdır. “Brend” sözü hər hansı bir məhsulu və ya növü analogi topludan ayırmağa xidmət edən ad, termin, simvol, işarə, dizayn və ya onların kombinasiyası kimi işlədilir.

Onomastikanın detallıqlarla yanaşı, ümumiləşməyə doğru meyilli olduğunu görmək çətin deyil. Fantastik, fərziyyəvi və real obyektləri müəyyən bir dövr ərzində konkret bir xalqın dilində adlandırmaq üçün işlədilən və bütün kateqoriyalardan olan xüsusi isimlərin kompleksi-onomastik məkan anlayışı geniş sürətdə yayılmağa başlamışdır.

Fransada onomastika sahəsində isə ilk dəfə tədqiqat apararlardan biri özünün “adlara həsr etdiyi” “Təcrübələr” (1580) əsərinin XVI fəslini bu problemə həsr edən, M. de Monten olmuşdur: “*Bir ifadə var: yaxşı adı olmaq, etibarlı və yaxşı şöhrəti olmaq deməkdir. Bununla yanaşı, asan tələffüz edilən və yadda qalan gözəl bir ada malik olmaq da xoş bir haldır...; Və Sokrat da uşağa gözəl bir ad seçimini hər bir atanın təqdirəlayiq vəzifəsi hesab edirdi*” [4, s.384].

M. de Montenə görə xüsusi ad, bu adın daşıyıcısının nə xarakterini, nə də tələfini təsvir edə bilməzdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, onomastika konsepsiyası sözdə dil fəlsəfəsinə aid olan problemlər dairəsinə daxil edilmişdir və qərbi filosoflar V.Humboldtun ontoloji, L.Vitqenşteyn və B.Rassel tərəfindən ümumiyyətlə, köklü fəlsəfi düşüncənin müəyyən bir qolu hesab etdiyi bir problemdir [2, s.68–87]

Rusiyada XX əsrin əvvəllərində ilk olaraq onomastika məsələləri ilə 20-ci illərdə “Onomatologiya” (adlar haqqında fəlsəfi tədqiqatlar) əsərini yazan P.A.Florenski və haqlı olaraq ədəbi onomastika fəlsəfəsinin təməli hesab edilən “Adın fəlsəfəsi” kitabını yazan A.F.Losev maraqlanmağa başlamışlar.

Müasir dövrdə xüsusi adları fəlsəfi və estetik cəhətdən şərh edən fransız alimlərinin qazandıqları uğurlar da bu sahədə böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunların arasında Fransa filosoflarının və ədəbiyyatşünaslarının ən parlaq nümayəndələri olan P.Bart, J.Derrida, J.P.Kartr, J.Hef və başqalarını göstərmək olar.

Bütün yuxarıda sadalanan fikirlərə nəzər saldıqda aşkar surətdə görmək olur ki, onomastika problemi həmişə tədqiqatçıları özünə cəlb edən əyləncəli bir məsələ olmuşdur, çünki onların hər birinin bu mövzuda özünəməxsus ideologiyası olmuş, eyni zamanda təklif olunan təriflər hər zaman oxşar olmadığı üçün məyusedici olmuşdur. Xüsusi isimlərin digər xüsusiyyətlərindən biri də onların transdisiplinarlığıdır. Onimlərin erqativ (aktiv, təsirli) və ya şifahi valentlik kimi daha spesifik cəhətləri digər fənlər tərəfindən ümumiyyətlə, nəzərə alınmasa da, onlara sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə və s. kimi fənlərdə daha çox rast gəlmək olur. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, filosof və sosioloqların XI-lər haqqında verdikləri mülahizələr linqvistlərin mülahizələri ilə heç də həmişə üst-üstə düşmür. XI, nəhayət, onu müəyyən etmədən istifadə etdiyimiz terminlərdən biridir; hamımızın hələ orta məktəbdən onlar haqqında biliklərimiz var, ancaq bu biliklərə söykənmək, fikrimizcə, kifayət deyil. Əgər XI-lərin ümumi tərifinə varsa və bu tərif qəbul edilmişdirsə, nə üçün onlar hələ də dilçilərin müzakirə obyektidir və tədqiqatçı alimlər bu müzakirələrdə bəzi məqamlara daha az zidd gedirlər [10, s.65-78].

Dilçilərin XI-lər haqqında verdikləri ümumi mülahizələrinə söykənərək biz də tədqiqatımızın gedişində məntiqi təsirdən yan keçərək, (*sine qua non*-onsuz) çalışacağıq onimlərin linqvistik tərifini təklif edək. İlk öncə, onlara yeni bir aydın-

lıq gətirmək üçün xüsusi ad ilə ümumi ad, həmçinin də, XI-lərin ayrı-ayrı növləri arasındakı məhdudiyətlərə nəzər salaq. Sonra məqsədimiz ümumi və xüsusi ismlər arasındakı « *a priori* və *a posteriori* » -əvvəlki və sonrakı yanaşmaları müqayisə etmək və nəhayət, nəticədə F. Rastyer və E. Kozeriyunun məntiqi təsirlərdən kənar olan fikirlərindən ilhamlanaraq davam etmək.

Stoizlərin (qədim Stoizm: Sitium və Zenon tərəfindən irəli sürülən fəlsəfi cərəyan; İmperator adlandırılan Roman Stoizmi: Seneka, Epiktet və Mark Aurelius fəlsəfi cərəyanı; Yeni stoizm insan, səy və yaxşı niyyət üzərində qurulur: müdriklik uyğun bir sənətə sahib olmaq, başqa sözlə ləyaqət qazanmaqla təyin olunur) məntiqinə istinad etsək, XI və Üİ-lər arasındakı fərq mütləq bir priori (ilkin, faktlara əsaslanmayan) kimi görünür. İskəndəriyyəli qrammatiklər və filoloqlar sonra hər iki növ ismi eyni kateqoriyaya aid etdilər, çünki sintaktik və ya morfoloji cəhətlərinə görə onların istinad meyarları xaricində ayrılmasına imkan verən heç bir şey yox idi. Apriori tərifinə əsaslanaraq məqbul görünsə də, hamımız məktəbdə XI-in Üİ-dən fərqli olduğunu və asanlıqla tanıdığını öyrənmişik. Buna baxmayaraq, dilçilər bu sahədə tədqiqat apararkən çoxsaylı problemlə hallarla qarşılaşmışlar: əgər heç bir fransız dilli insan *réaliser*-həyata keçirmək sözünü fellərə və ya *solidement*-möhkəm sözünü zərflərə aid etməzsə, fransız dilinin vəziyyəti daha çətin olacaq. Posteriori tərif, bu halların daha effektiv həll yolunu tapmağa və kontekstə diqqət yetirərək daha qəti bir linqvistik versiya təklif etməyə qadirdir. Beləliklə, *fransız* sözünün bir XI və ya Üİ olub olmadığını soruşmadan əvvəl, seçim etməyə imkan verəcək dəqiq bir kontekst təklif etmək lazımdır, çünki ikisi də bu halda mümkün ola bilər. Bu ikinci həll (posteriori) adların leksik olaraq xüsusi və ya ümumi olmasının işarə edilmədiyini və yalnız kontekstin onların təsnif edilməsinə imkan verdiyini mühakimə edən H.Borer (2005) tərəfindən qəbul edilmişdir [7, s.324-400].

Morfologiya da bizi bu istiqamətdə təşviq etməyə meylləndirir: sifətin zərfə keçidini təmin edən morfemlər olsa da, toplanan məlumatlar heç bir rəsmi dildə bir elementin XI-ə çevrilməsinə imkan verən morfem olduğunu göstərmir. P. de La Robertiye (2005) görə, posteriori tərif Çin dili kimi bir dildə özünü daha çox büruzə verir, çünki yalnız kontekst eyni leksik mənbədən olan XI və Üİ-ni fərqləndirməyi mümkün edir [9, s.17-28].

Bu iki cəhətinə görə posteriori tərif ideal görünür, ancaq yolumuzda yeni bir maneə yaranır: heç bir kontekst olmadan da fransızca danışanlar *table*-stol sözünü ümumi adlara, *Martin* sözünü isə xüsusi adlara aid edirlər.

Beləliklə, apriori tərifinin çatışmazlıqlarını təhlil etmək əvəzinə, ilk öncə bu aşkar paradoksun həllini tapmağa çalışmaq lazımdır.

Posteriori fərqi xüsusi adların dillə əlaqəli olmadığını və yalnız kontekstdə fərqləndiyini göstərir. Buna baxmayaraq, F.Rastyerin fikrinə əsaslanaraq (1995) demək olar ki, leksik vahidlərin bütövlükdə dillə heç bir əlaqəsi yoxdur, yalnız morfemlər dilin tərkib hissəsini təşkil edir. Onun fikrincə, leksik vahidlər “dondurulmuş doksa (görünüş)”dir, bundan sonra E.Kozeriu tərəfindən təyin olunmuş Norma məkanına, yəni *dil* və *söz* arasındakı ara sahəyə müraciət etmək lazımdır [8, s.97-111]. Norma, sözdəki əvvəlcədən gerçəkləşdirilən faktların təkrarından

ibarətdir, lakin o da, eyni zamanda, ümumilikdə, geniş mənaya malik normalar (ictimai, dini və s.) tərəfindən formalaşdırılır və dəyişdirilir.

Əgər “klassik” leksika *dilə* deyil, *normalara* aiddirsə (xüsusi isimlər də həmçinin), bu XI / Üİ fərqliliyinin ilk növbədə sosial və tarixi nəticələrdən qaynaqlandığını göstərir. Bəzi leksemlərin Üİ-dən çox XI olaraq görülməsi faktı və tutaq ki, onların şəxslərin adından çox, məsələn, it adları kimi qəbul edilməsi standartların qanunauyğunluqlarından törəyir. Hər hansı bir ad seçimini hər kəsin azad surətdə qiymətləndirməsinə buraxmaq yanlış olar, bunun üçün səlahiyyət daşıyan orqanlar var (mülki dövlət və ya itlər üçün Mərkəzi itlər Cəmiyyəti kimi rəsmi, ailə, dostlar, eyni dini icma üzvləri kimi qeyri-rəsmi orqanlar və s.) ki, bizi ilkin seçimlərimizi dəyişdirməyə məcbur edir. Kommersiya sahəsinə aid olan standartlar, bu baxımdan, hər hansı bir restoran adının seçimini məhdudlaşdırır (Məsələn, Bombay adlanan restoranın Çin və ya Fransız deyil, Hindistan restoranı olması düzgün olardı, çünki potensial müştərilər orada hind yeməklərini dadacaqlarını güman edirlər) və bir nəqliyyat şirkəti dayanacaqlara yerli toponimiyaya uyğun olan adlar versə daha yaxşı olar (tutaq ki, Parisdəki *Gare du Nord*-Şimal vağzal metro stansiyası mütləq şimal hissəyə yaxın yerləşsin. Yeri gəlmişkən, Parisdə bu standartlara uyğun belə dayanacaqlara tez-tez rast gəlmək olur, məsələn, Luvr metrostansiyası).

Tarixi laylar və adətlər zamanla XI ehtiyatlarının toplanmasına gətirib çıxarır. Bəziləri demək olar ki, qapalı bir qrup yaradır, digərləri isə daha açıq bir qrup şəklində olur. Bu ehtiyatların asılı olduqları standartlar dəyişdiyindən zaman keçdikcə onlar da dəyişir, buna misal olaraq uşaqlar üçün adların seçilməsini nümunə kimi göstərmək olar: Fransada, dövrlərə uyğun olaraq bu, dini bir varislik, bəzilərinə də bir soya (kökə) (xaç atasının və ya babanın ilk adının mirası) mənsub olma işarəsi idi, bu gün isə daha çox fərqləndirmə və ya fərdiləşdirmə tərzini kimi görülür (buna *D'geff* və *Jhakhy* kimi barokko orfoqrafiyasını və ya *Yliezio* ya da *Laieyiah* kimi orijinal əsərləri misal göstərmək olar). Bir heyvana insan adının verilməsi, adət-ənənələrin və dolayısı ilə heyvan adları ehtiyatının təkamülünün daha bir sübutudur.

Dildən asılı olaraq norma səviyyələri arasındakı fərq, müxtəlif məlumatları (böyük hərflər, determinantın olması və ya olmaması və s.) qismən izah edir. Yalnız tərcümə sahəsini nümunə götürsək, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Frankofoniyasında orijinal şəklində saxlanılan adlar Kvebekdə Qanunun 101-ci maddəsinə əsasən tərcümə olunurlar.

Azərbaycanlı dilçi alim, onomastika sahəsində bir çox əsərlərin müəllifi olan A.Qurbanov onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərini özünəməxsus bir qaydada şərh edərək bildirirdi ki, *onomastik vahidlər dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində apelyativ leksika ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində törəyib inkişaf etmişdir. Qədim dövrlərdə mövcud olan dillərin tərkibində xüsusi adlar çox az olmuşdur, lakin cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı ümumi sözlərdən onomastik vahidlərin yaranması da get-gedə artıb çoxalmışdır.* Lakin bu prosesin əksinə olan cəhəti də vardır. Belə ki, xüsusi ad-onomastik vahid apelyativə çevrilir: OV → AV. Məsələn, *Amper-amper, Dizel-dizel, Mercedes-mercedes, Panama-panama* və s. [1, s.280]

Zaman keçdikcə, onomastik vahidlər apelyativ sözlərdən daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Belə ki, apelyativ söz bu və ya başqa mənanı ifadə edərək dildə sabitləşir, lakin onomastik vahidlərin müəyyən qrupu müxtəlif səbəbdən tez-tez dəyişikliyə uğrayır; bu hal toponimlərdə daha çox baş verir: bölgələrin, şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin və s. adları dəyişdirilərək yeniləri ilə əvəz olunur. Məsələn, Paris eramızdan 52 il əvvəl Lütəs adlandırılırdı, yalnız IV əsrdən bəri Paris adlandırılır.

Dövlərdən asılı olaraq insan adlarının da fərqli işlənmə tərzini özünü büruzə verir. Belə ki, bir sıra adlar zaman keçdikcə ya dildən çıxır və müasir adlarla əvəz olunur, ya da bir müddət işlək olmayan adlar yenidən kütləviləşməyə başlayır. Sovet quruluşu dağılıqdan sonra Azərbaycanda dinin inkişafı ilə əlaqəli olaraq yeni doğulan körpələrə dini adların-peyğəmbər və onun nəslinə aid olan şəxslərin adlarının verilməsi halları çoxalmışdır: Əli, Muhammad, Zəhra, Xədicə, Zeynəb və s. Bundan başqa, Avropaya inteqrasiya ilə əlaqədar olaraq Avropa mənşəli adlara da tez-tez rast gəlmək olur: Selena, Emiliya, Ruslan, David və s.

Onomastik vahidlər apelyativlərə nisbətən daha aydın milli xüsusiyyətlərə malik olurlar. Onlar hər bir xalqa məxsus milli mədəniyyət əlamətlərini özlərində əks etdirirlər: Paris, Bezanson, Marsel, Bakı, Moskva, Kiyev və s. kimi adlar yalnız öz milli mədəniyyətinə aiddir və heç bir dildə yoxdur. Hətta insan adları haqqında da eyni mülahizəni yürütmək olar. Hər hansı bir insan adı eşidərkən ilk öncə onun hansı millətdən olacağı göz önünə gətirilir, hətta hansı dinə məxsus olması belə düşündürə bilər.

Bütün bunlar onomastik vahidlərin hər bir xalqın milli mənzərəsini əks etdirən başlıca dil vasitələri olduğunu göstərir.

Deməli, onomastik vahidlər haqqında bütün yuxarıda şərh edilən mülahizələri nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onomastika dil, mədəni və pragmatik məlumatlar baxımından hələ də tam öyrənilməmişdir. Xüsusi isimlərin mədəni-tarixi dəyərləri haqqında faktiki olaraq kifayət qədər məlumat verilməmişdir. Onomastika sahəsinə aid mədəni-tarixi məlumatların əldə edilməsi üçün bir metodologiya və bu məlumatları təsvir və təhlil etmək üçün də başqa bir metodologiyadan istifadə etmək zərurəti meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov. A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, I cild, İstanbul, "İmak", 2019, 280 s.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Перевод и параллельный философско-семиотический комментарий В. П. Руднева // Логос, 1999, № 1, 3, 8. № 1, с. 99–130; № 3, с. 147–173; № 8, с. 68–87.
3. Гудий К. А., Сопоставительный анализ стратегий и приёмов перевода ономастических реалий, (на материале русского и французского языков), Диссертация на соискание Учёной степени кандидата филологических наук, Тверь, 2015, 190 с.
4. Монтень М., Опыты. Перевод А. С. Бобовича и др. Москва: Голос, 1992, 384 с.
5. Подольская Н. В., Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) // Вопросы языкознания, Москва, 1990, ЛЗЗ, с. 40–53.

6. Реформатский А.А., Введение в языковедение, Москва: Аспект Пресс, 2000, 537 с.
7. Borer H. *Structuring Sense*, Volume I-II, Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 324-400.
8. Rastier F. Communication, interprétation, transmission, *Semen* [Online], article, Besanson : Presses universitaires de Franche-Comté, 2007, p. 97-111.
9. P. de La Robertie. Le nom propre en chinois. Essai de morphosyntaxe, article, 2005, s. 17-28.
10. Vaxelaire J. L. De la définition linguistique du nom propre, Paris : Revue trimestrielle « Langue française », 2016/2 (N° 190), p. 65-78.
11. <http://journals.openedition.org/semen/5341>.
12. <https://www.researchgate.net/scientific-contributions/Pierre-de-La-Robertie-2073452593>.
13. <https://www.cairn.info/revue-langue-francaise-2016-2.htm>.
14. <http://p3Ulib.org.ua/book3/monte01/>.

Summary

General Linguistic Features of Onomastic Units in French

This paper is based on the study of general linguistic features of onomastic units in French and highlights linguists' views on the linguistic features of onomastic units, the nominative function of language in different periods. The article shows that the problem of onomastics has always been an attracting area for linguists. However, each of them had their own thoughts. The views of philosophers and sociologists on proper names did not always coincide, and the proposed definitions were inconsistent. Then the concepts of onomastic space and the artificially formed onomastic terms such as pragmatonyms, ergonyms, poreytonyms, etc. are analyzed.

The article also compares a priori and a posteriori approaches to common and proper nouns. The changes in the way of the proper names' use over time are reported in the article too.

Резюме

Общие лингвистические особенности ономастических единиц во французском языке

Статья основана на изучении общелингвистических особенностей ономастических единиц во французском языке.

В статье освещены взгляды лингвистов на языковые особенности ономастических единиц, номинативную функцию языка в разные периоды. В статье показано, что проблема ономастики всегда привлекала лингвистов. Однако у каждого из них была своя идеология в этой области, взгляды философов и социологов на имена собственные не всегда совпадали, а предлагаемые определения противоречивы. Затем анализируются концепции ономастического пространства и искусственно сформированные ономастические термины, такие как прагматонимы, эргонимы, порейтонимы и т.д.

Кроме того, в статье сравниваются априорный и апостериорный подходы к существительным нарицательным и собственным. В статье также сообщается об изменениях в использовании имен собственных с течением времени.

Rəyçi: dos. S.D.Vahabova

Цира Барамидзе

Тбилисский Государственный Университет им. И.Джавахишвили

ВОПРОСЫ ТЕОРИИ РОДСТВА ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: *иберийско-кавказские языки, родство, компаративистика*

Açar sözlər: *Iber-Qafqaz dilləri, qohumluq, komparativistika*

Keywords: *Iberian-Caucasian languages, kinship, comparative studies*

Основанием для отнесения тех или иных языковых групп и отдельных языков к одной языковой семье является установление между ними закономерных и регулярных звукосоответствий. В кавказоведении научно доказано родство иберийско-кавказской языковой семьи, она выделена именно на основании последовательного, строгого и корректного применения историко-сравнительного метода, посредством которого в ней доказано родство абхазско-адыгских, баскско-картвельских и нахско-дагестанских языковых групп и их принадлежность к иберийско-кавказской семье языков [5; 7]. Особенно работа Курдиани является этапной не только с точки зрения полученных результатов: на уровне требований современного диахронического языкознания в ней впервые доказано существование и состав иберийско-кавказской языковой семьи, но и с точки зрения методологии: в ней строго верифицированы теоретические положения, процедура сравнения и реконструкции, а также основные выводы.

Проблема родства иберийско-кавказских языков на современном этапе развития кавказоведения еще привлекает внимание ученых. В связи с этим возникает необходимость комплексного изучения языков Кавказа, включающего историко-генетические, ареально-исторические, сравнительно-типологические, лингвокультурологические, этнопсихологические аспекты исследования, что в свою очередь открывает новые возможности для развития лингвистического кавказоведения. Ориентиром для дальнейших исследований иберийско-кавказских языков прежде всего служит книга А.С.Чикобава [5]. Система и структура современных иберийско-кавказских языков рассматриваются в ней как модификация и трансформация одной изначальной системы, исходный тип, характер и параметры которой установлены методом внутренней реконструкции. Этапной для кавказоведения является также монографии М. Д. Чухуа [6] в работах доказано родство двух языковых групп, в частности картвельской и нахской, а также картвельских и абхазско-адыгских языковых групп, относящихся к иберийско-кавказской семье языков.

Монография М.Е.Курдиани [7] завершает собой один из важнейших этапов в истории изучения иберийско-кавказских языков. На основании компаративистского метода путем установления закономерных и регулярных звукосоответствий, существующих между языковыми группами, относящимися к иберийско-кавказской семье языков, в книге Курдиани доказана правомерность выделения иберийско-кавказской языковой семьи и рассмотрения ее как понятия генеалогической классификации.

«Вопрос о генетическом родстве трех кавказских языковых групп, бесспорно, один из самых острых в кавказоведении...» – начинает свою статью Г.Деетерс [16]. Цель статьи заключалась в опровержении идеи (гипотезы) «иберийско-кавказского языкового единства». Картвелолог Г.Деетерс опубликовал специальную критическую статью «Существовали ли классы имен во всех кавказских языках?». С этим подходом автор отвечал на попытку грузинских кавказоведов создать прочный фундамент для обоснования идеи родства иберийско-кавказских языков путем выявления структурной и функциональной общности специфического морфологического инвентаря, т.к. установление фонетических соответствий между этими языками считалось не очень близкой перспективой. Сам термин «иберийско-кавказские языки» оказался под вопросом. Идея (гипотеза) родства иберийско-кавказских языков в работе Деетерса была некорректно запрещена.

В самом начале исследования родства кавказских (resp. палеокавказских) языков, когда складывались фундаментальные принципы установления их родства, основное внимание было перенесено на весьма интересный аспект исторических совпадений и сходств в их грамматической структуре. В свою очередь такие совпадения играют немаловажную роль в показе исторической картины языкового родства, но с точки зрения компаративистики, считается, что только лишь после того, как это родство будет доказано на основании соответствующего материала путем применения историко-сравнительного метода.

И.А.Джавахишвили [4] в предисловие к фундаментальной работе пишет: «Подобному исследованию, написанному с точки зрения языкознания, конечно, должна была предшествовать *фонетика картвельских и кавказских языков*. Так и было задумано с самого начала... Однако... чем глубже был анализ слов и появлялась возможность выявления их первоначального состава, мы все больше убеждались в том, что многие явления, которые раньше казались чисто фонетическими, в большинстве случаев оказывались отражением морфологических явлений. На первый взгляд это может показаться парадоксальным, но постепенно становилось ясным, что точно так же, как для уяснения морфологии необходима фонетика, так и создание правильной фонетики невозможно без учета морфологии. Для решения вопроса о первоначальной природе картвельско-кавказских языков важнейшее значение имеет выявление их морфологического строя, после чего совершенно по-другому будут восприниматься фонетические явления» [4].

А.С.Чикобава объективно оценил значение и современное состояние историко-сравнительного исследования языков аборигенов Кавказа, в том числе и заслугу И.А.Джавахишвили в этом отношении. В частности, он неоднократно подчеркивал, что исследование с применением сравнительного метода направлено на изучение сложного кавказского языкового мира. И.А.Джавахишвили-основоположник кавказоведения, понимал, что для восстановления древнейшей истории, кроме данных картвельских языков, необходимо было «использовать этнографический и лингвистический материал кавказских народов и языков» [4].

А.С.Чикобава совершенно справедливо отмечал, что *«структурно-типологическое изучение языковой системы не может заменить историко-сравнительного исследования»*. О сравнительном исследовании иберийско-кавказских языков А.С. Чикобава писал следующее: «Для того чтобы полностью разработать научную историю иберийско-кавказских языков, необходимо научно описать все иберийско-кавказские языки как письменные, так и бесписьменные, а также создать историко-сравнительную грамматику и составить словари каждой из четырех групп языков (картвельских, абхазско-адыгских, нахских и дагестанских); и, наконец, следует составить историко-сравнительную грамматику и исторический словарь общих основ всех иберийско-кавказских языков».

Ученым учитывалась уникальность древних кавказских языков, свидетельствующая об особой древности их родства. Кроме того, среди около трех десятков языков, относящихся к четырем языковым группам, лишь грузинский имел древние письменные источники, поэтому документирование исторических (исконных) лексических встреч могло опираться только на данные внутренней реконструкции. Ко времени издания обобщающей книги А.С.Чикобава (1979 г.) сложилась неблагоприятная идеологическая атмосфера среди ученых. Работы исследователей родства иберийско-кавказских языков не были лишены научной основательности и точности и в них учитывались требования метода.

А.С.Чикобава писал: «Проведенная работа по изучению всех четырех групп иберийско-кавказских языков позволила научно обосновать их генетическое единство», - писал он в заключительных положениях «Введения в иберийско-кавказское языкознание» [5]. Он выдвинул принципиальное требование (методологический принцип), создал непреодолимый барьер перед последователями теории иберийско-кавказского языкознания, а возможность решения важнейшей задачи была перенесена в далекое будущее. Это строгое условие было сформулировано на фоне как будто ясного положения: *«Чем больше мы погружаемся в прошлое, тем больше выявляется общего»*, вопрос о сравнении лексики и выявлении закономерных звукосоответствий имел несколько трудностей. Не были выявлены звукосоответствия не только между картвельскими и горскими иберийско-кавказскими языками, но и между последними... Звукосоответствия трудно установить даже между язы-

ками, относящимися к одной и той же группе. Причина-сравниваемые слова берутся в том виде, какой они имеют сегодня, без придания им «*исторической однозначности*»... Естественно, как правило, сначала проводится внутрigrупповое, а затем междугрупповое сравнение» [5].

Когда мы имеем дело с чрезмерно затянувшимся кризисом, связанным с окончательным обоснованием фундаментальной теории бесписьменных языков, то только счастливым стечением обстоятельств и персональных знаний отдельных ученых можно объяснить тот факт, что в начале XXI века *в целях установления истины ценность теоретического наследия сравнительного исследования иберийско-кавказских языков можно проверить строгими научными критериями.*

Окончательно сформулированные строгие законы историко-сравнительной фонетики сравниваемых иберийско-кавказских языков-доказательства родства этих языков. Для того, чтобы в полном масштабе показать историческое единство, родство языков, бесспорно, важное значение имеет выявление их исконных структурно-грамматических особенностей. Однако А.Арабули считает, что структурно-грамматические особенности могут выйти за рамки случайных или универсалистских типологических совпадений и силу аргументов для доказательства родства языков они получают только после того, как будут окончательно сформулированы строгие законы историко-сравнительной фонетики сравниваемых языков. Следовательно, родство языков устанавливается на основе анализа соответствующего материала с применением необходимого метода [7].

Работы М.Курдиани, М.Чухуа, Р.Абашиа, А.Халидова, Н.Ардотели и других авторов внесли вклад для преодоления методологического тупика, возникшего в рамках иберийско-кавказской школы. В частности, по мнению авторов, неизбежным и объективно необходимым является преодоление сформулированного В.Порцигом положения, согласно которому главной предпосылкой общеиберийско-кавказских реконструкций считается *сравнение единиц, реконструированных внутри каждой из языковых групп.* Для того, чтобы конкретному гипотетическому соотношению (минимальному случаю возможных корреспонденций) придать вид общего закона звукоответствий, необходимо провести его перекрестную проверку: во-первых, следует проверить его *регулярность*, а во-вторых, нужно установить его *системную закономерность.*

Системный характер звукоответствий подразумевает следующее: если в исконном материале фонема [с] одного языка регулярно соответствует фонеме [с̣] другого языка, то в случае наличия других препятствующих факторов, следует ожидать, что члены первой троичной системы, в частности фонемы [з] и [□], будут соответствовать фонемам [з̣] и [□], являющимся членами троичной системы шипящих согласных другого языка. Можно также расширить границы системных отношений фонемных парадигм. Установление каждой новой парадигмы звукоответствий позволит дополни-

тельно подкрепить закономерность проверяемых формул. Элементарные правила сравнительного исследования языкового родства показывают, что выявление *общих данных исторической деривации фонемных закономерностей подчиняется необходимым процедурам системной проверки (верификации) гипотетических звукосоответствий*. Верификация (проверка) имеет три ступени: верификация материалом, верификация с требованием системы и верификация типологией. С теоретической точки зрения исследователи смогли доказать сравнительного изучения исконных данных иберийско-кавказских языков:

- а) регулярной и системной парадигмы фонемных корреспонденций;
- б) установления общего исторического словаря (групп лексем);
- в) определения структурной природы реконструируемых (и реконструированных) основ.

Для нас известна история вопроса-родства иберийско-кавказских языков.

Создавалось впечатление о неизбежности выдвинутого Н.С.Трубецким в 1924 г. положения о том, что родство северокавказских и южно-кавказских (картвельских) языков «не является явным и научно оно не доказано» [21]. Во-первых, сравнивались данные непосредственно сосуществующих в синхронии языков (грузинского, аварского, абхазско-адыгского, занского, сванского) без предварительной реконструкции состояния языка-основы (архетипов) каждой языковой группы (картвельской, абхазско-адыгской, дагестанской); во-вторых, для сравнения привлекались только моноконсонантные корни, входящие в состав таких слов, сегментация которых (разграничение корня и грамматического инвентаря) не была ни явной, ни бесспорной, а в ряде случаев даже была невозможна; в-третьих, выявленные звукосоответствия в силу их несистемного характера воспринимались как изолированные, незакономерные и нерегулярные. Все вышесказанное сводило к минимуму их значение и ценность для установления родства иберийско-кавказских языков [7]. Второй фактор-сомнения А.Мейе по поводу универсальности историко-сравнительного метода (1924) были уже окончательно развеяны Л.Блумфильдом (изучал языков индейцев Северной Америки). Этот уже общепризнанный метод служил предметом постоянных споров только среди исследователей иберийско-кавказских языков. В частности, говорилось о «специфичности» этих языков и характерного для них несравненно богатого консонантизма, обуславливающего «сложность» установления звукосоответствий, а также о «необходимости уточнения» самого компаративистского метода.

Стронники строгого научного метода, нигилистически относившиеся к не таким уж многочисленным попыткам утверждения родства иберийско-кавказских языков, почему-то забывали о необходимости соблюдения методологической строгости в том случае, когда, например, картвельские языки наряду с семитско-хамитскими, индоевропейскими, уральскими, дравидийскими и алтайскими языками были объявлены полноправными членами семьи ностра-

тических языков безвременно скончавшимся В.М.Иллич-Свитьчем, в честь которого они не жалели эпитетов; см. список положительных рецензий [8].

Для специалистов картвельских и кавказских языков известно, насколько некорректно в методологическом плане и непрофессионально с точки зрения владения материалом были использованы данные картвельских языков для создания ностратической гипотезы [13]. То же самое можно сказать и о материале семитско-хамитских и дравидийских [2] языков. А.Р.Бомхардом была предпринята попытка уточнения т.н. ностратических звукосоответствий, выявленных В.М. Иллич-Свитьчем. Однако им был использован фактически тот же самый материал, поэтому и результат оказался аналогичным [15].

Проблема родства языковых семей признана принципиальной научной проблемой, исследование которой протекает довольно интенсивно. Однако считается совершенно непреемлемым попытки ее решения без точного и строгого применения компаративистского метода, а также стремление объявить результаты такого исследования объективной истиной. Но метод исключен в некоторых теориях-«Ностратическая теория» (Х.Педерсен), как известно, автор относит к одному филуму шесть языковых семей Древнего Мира: семитско-хамитскую, картвельскую, индоевропейскую, уральскую, дравидийскую, алтайскую [8], существует также «борейская гипотеза», включающая в один филум индоевропейские, уральские и алтайские языки. Н.Д.Андреев, являвшийся автором этой гипотезы, считал доказанным существование борейского праязыка [1].

Особенно популярной идея филумов была в США, в частности, языковые семьи пытались объединить в филумы профессора Стэнфордского университета Дж.Гринберг, Дж.Бенгстон и М.Рулен [7].

В виде такого филума представлено дене-кавказское языковое единство, подразумевающее родство северокавказских языков с языками на-дене Северной Америки.

Уже с начала XX в. такие филумы старались создать люди, которые были далеки от строгих научных методов индоевропеистики, поэтому они обращались к менее изученным и менее доступным языкам. Для создания новой гипотезы с этой точки зрения кавказские и баскский языки были для них своеобразным Клондайком.

Так, Д.Уорт (D.Worth) связал друг с другом баскский и палеосибирские языки, а К. Уленбек, который поддерживал любую новую гипотезу, обнаружил «полный параллелизм» между баскским и чукотским глаголом. Е.Леви (E.Lewy) выдвинул гипотезу, согласно которой баскский, кавказские, чукотский и некоторые другие малоизученные языки рассматривались как островные пережитки большого ф и л у м а языков, поглощенного на остальной территории четырьмя новыми семьями языков. Чего стоит одна только классификация этих четырех новых языковых семей, предложенная Е. Леви: индоевропейская, индокитайская (sic.), урало-алтайская и семитская [19]. С.А.Старостин посредством «выявления» звукосоответствий сначала

«доказал» родство северокавказских и енисейских языков [14], а затем вместе с сино-тибетской языковой семьей объединил их в один филум, естественно, опять же на основе «установления звукосоответствий». Приведем слова признанного защитника строгости историко-сравнительного метода Б.К.Гигинейшвили: «Этимологические связи и реконструированные формы совершенно фантастичны и выходят далеко за рамки как историко-сравнительного, так и вообще методов научного анализа» [3].

Не исключается возможность того, что путем установления закономерных и регулярных звукосоответствий языковые семьи могут быть объединены в филумы, однако пока научно не доказано существование ни одного языкового филума, в том числе и т.н. ностратического филума языков.

В 1979 г. во «Введении в иберийско-кавказское языкознание» А.С.Чикобава писал: «Современное теоретическое языкознание характеризуется пестротой мнений в понимании ряда существенных вопросов. Иначе говоря, каждый звонит со своей колокольни, и каждый на свой лад. Разногласия по данным вопросам весьма отрицательно сказались на научном подходе к изучению иберийско-кавказских языков» [5]. Как видим, существовал целый ряд как объективных, так и субъективных обстоятельств, тормозящих научное исследование родства иберийско-кавказских языков. Одна из объективных причин была связана с неосведомленностью в важнейших вопросах теоретического языкознания.

Основоположниками историко-сравнительного метода обычно считают языковедов: Р.К.Раска (1787-1832), Ф.Боппа (1791-1867), Я.Гримма (1785-1863), А.Востокова (настоящая фамилия – Остенек, 1781-1864). Ф.Бопп не сыграл никакой роли в создании историко-сравнительного метода, он попал в список создателей метода неправильно. В 1816 г. во Франкфурте-на-Майне Ф.Бопп издал книгу «О системе спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германского языков» [18], в которой доказывалось родство взятых для сравнения языков. Именно эта книга принесла Ф.Боппу мировую известность. В 1822 г. он был избран членом Прусской академии наук. В 1833-1852 гг. в Берлине вышел в свет его капитальный труд «Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого» (второе переработанное издание – 1857-1861 гг.) [18].

Ф.Бопп не только не установил ни одного звукосоответствия (с точки зрения метода доказательную силу имеют только звукосоответствия), но он даже не понимал и не осознавал сущности и значения метода. Открытия, сделанные Раском и Гриммом, оказались для него чуждыми и бесполезными.

М.Курдиани отмечает, что Ф.Боппом не был внесен вклад в дело создания историко-сравнительного метода. Обвинять в этом самого Ф.Боппа было бы несправедливо и лишено всяких оснований, однако следует сказать, что именно его пример и авторитет нанесли серьезный ущерб развитию иберий-

ско-кавказского языкознания и притормозили исследование иберийско-кавказских языков с применением историко-сравнительного метода [7].

Можно сказать, что мнение М.Курдиани противоречит с мнением А.С.Чикобава. В 1955 году в своей дискуссионной статье А.С.Чикобава писал: «Родство индоевропейских языков считается доказанным с 1816 года, когда был издан труд Ф.Боппа «О системе спряжения санскрита в сравнении с системой спряжения в греческом, латинском, персидском и немецком языках» [5]. А.С.Чикобава считал, что изучение и сравнение морфологии дает возможность-доказать родство языков (Ц.Б.)

В 1965 году в «Истории изучения иберийско-кавказских языков» А.С.Чикобава писал: «Родство индоевропейских языков Ф.Бопп установил посредством сравнения глагольных формантов (фонетические закономерности были установлены позднее), т.е. путем выяснения исторических взаимоотношений морфологического инвентаря. Этот путь представляется самым надежным и перспективным при исследовании историко-генезисных взаимоотношений иберийско-кавказских языков» [5]. В 1966 г. А.С.Чикобава обобщает эту точку зрения: «Историко-сравнительное языкознание выдвинуло вперед морфологию слова как важную отрасль языкознания: при историко-сравнительном анализе важное значение придавалось форме слова (во время решения вопроса об историко-генетических взаимоотношениях языков)» [5].

В 1979 г. во «Введении в иберийско-кавказское языкознание» А.С.Чикобава еще раз подчеркивает заслугу Ф. Боппа: «В работе Ф.Боппа родство индоевропейских языков было установлено на основе сравнения глагольных форм (1816 г.), но при этом не было выявлено ни одного фонетического соответствия» [5].

М.Курдиани писал, что «Фетиширование несуществующей заслуги Ф.Боппа в создании историко-сравнительного метода, а также в установлении родства иберийско-кавказских языков и объявление подхода Ф.Боппа самым надежным и перспективным при исследовании историко-генезисных взаимоотношений иберийско-кавказских языков, приобрело характер определенной научной доктрины».

Правда, в 1946 г. сам А.С.Чикобава подчеркивал, что «ни морфологическая структура, ни звуковой состав, ни внутренняя форма (калька) производного слова, фразы или синтаксической конструкции не могут служить опорой при выяснении родства». «Главным является сходство-закономерное сходство-в морфологическом инвентаре, звуковом составе формантов и звуковом составе корней определенных слов» [5].

Однако, как видно из заявления, сделанного в 1965 г., под сравнением глагольных формантов А.С.Чикобава вовсе не подразумевал установление звукосоответствий. После того, как морфологические исследования были признаны приоритетом, А.С.Чикобава отмечал, что «...это, конечно, не исключает необходимости установления фонетических закономерностей, про-

ведения сравнительного анализа корневого материала и создания историко-этимологического словаря» [5]. Здесь заметно доминирование морфологических исследований над фонетическими, которые, однако, невозможно полностью исключить.

Думаю, неслучайно, что А.С.Чикобава, сформировавший основные принципы сравнительной фонетики картвельских языков, при исследовании иберийско-кавказских языков делал акцент не на этом фундаментальном вопросе, а на морфологическом сходстве. Такая принципиальная позиция А.С.Чикобава была обусловлена не только примером Ф.Боппа, но и точкой зрения И.А.Джавахишвили, который писал: «...я постепенно убеждаюсь в том, что исследование морфологии точно так же невозможно без фонетики, как и создание точной фонетики не может обойтись без учета морфологии. Для решения вопроса о первоначальной природе картвельско-кавказских языков важнейшее значение имеет выявление их морфологического строя, после чего фонетические явления также часто представляются совершенно иными» [4].

Таким образом, ясно, что вопрос о родстве иберийско-кавказских языков также является общетеоретическим вопросом. По этому вопросу были определены две позиции, я бы условно назвала это так: 1) позиция Р.Раска и 2) позиция Ф.Бопп. Первый предполагает, что вопрос о соотношении языков решается сравнительно-историческим методом путем подтверждения регулярных закономерных звуковых соответствий между языками. Второй подход предполагает, что родство языков может быть определено даже путем сравнения система-структуры морфологии между языками, если подтверждаются общие морфологические маркеры и категории, общая система-структура между этими языками, эти языки родственные языки. Арн.Чикобава и Ив.Джавахишвили имели эту позицию, но не исключили необходимости налаживания регулярных звуковых соответствий. М.Курдиани в своем фундаментальном труде «Основы иберийско-кавказской языкознания» скорректировал метод и обоснованно предпочел историко-сравнительный метод для определения проблемы языкового родства на основе регулярных и закономерных звукосоответствий. Подтверждение общей системно-структурности морфологии исследователем рассматривалось как излишне релевантный признак.

То, что по изучению морфологии можно определить родство языков, подтверждается следующим: Согласно морфологическим категориям языков, изучаемых Ф.Боппом (санскрит, греческий, латинский, немецкий ...), их родство было дополнительно подтверждено открытием существования регулярных и закономерных звукосоответствий, установленных между этими языками историко-сравнительным методом. То же самое можно сказать и о иберийско-кавказских языках-Ив. Джавахишвили и Арн. Чикобава, согласно исследованиям морфологической системы-структуры иберийско-кавказских языков дали утверждение общей системы этих языков, заключение, основанное на изучении морфологической системы, является основанием для подт-

верждения родства языков. Результаты исследований Ив.Джавахишвили и Арн.Чикобава были дополнительно подтверждены открытием существования регулярных и закономерных звукосоответствий между этими языками с помощью историко-сравнительного метода, дальнейшими этимологическими исследованиями (М.Курдиани, М.Чухуа, Р.Абашиа ...); Так же, как это произошло в случае исследований индоевропейских языков, с той разницей, что сравнительные исследования были введены в индоевропейстике.

Что касается кавказологии, то здесь ситуация осложнялась, с одной стороны, сложной фонематической структурой иберийско-кавказских языков в отличие от фонематической структуры индоевропейских языков. Кроме того, дивергенция палео-иберийско-кавказских языков началась на несколько тысячелетий раньше, чем у индоевропейских языков, и началось в относительно узком ареале (Кавказ и прилегающие районы), дивергенция индоевропейских языков проходила в ареале намного шире (Азия, Европа), чем дивергенция Кавказских языков. Это должно быть связано со значительными различиями между иберийско-кавказскими языками на синхронном уровне, различия являются вторичными и эти различия больше, чем различия между индоевропейскими языками. По словам Ив.Джавахишвили и Арн.Чикобава, морфология иберийско-кавказских языков хоть и представляет собой уже разные системы-структуры, но считается, что имеется исходная общность. Структура фонематической системы в иберийско-кавказских языках более различается по языковым группам, чем по морфологии. Определение регулярных фонетических соответствия также было сопряжено с большими трудностями. Однако фонематические соответствия между картвельскими языками были очевидны. Что касается северокавказских языков, где представлена сложная фонематическая система-структура, соответствия могут быть подтверждены между двумя диалектами одного языка или даже двумя говорами одного диалекта. Общая исходная система-структура синтаксиса иберийско-кавказских языков осталась незамеченной, система-структура синтаксиса иберийско-кавказских языков изменилась в результате расхождения в языковых группах, но общие синтаксические конструкции не изменились. Синтаксис и морфология иберийско-кавказских языков взаимосвязаны, поэтому синтаксис этих языков следует называть морфосинтаксисом.

Считается, что фонематическая система между языковыми подсистемами (фонетика, морфология, синтаксис, лексика) кажется более стабильной и медленно меняется. Я считаю, что эту точку зрения следует пересмотреть, потому что есть случаи, когда индоевропейские языки Кавказа (осетинский, армянский) представляют собой кавказский субстрат-систему абрубтивных фонем. Это указывает на долгое существование этих языков на Кавказе; И баскский утратил систему абрубтивных фонем, но сохранил эргативную конструкцию-т.е. синтаксис более стабильный; То же самое следует сказать об армянском и осетинском-в этих языках именительная конструкция осталась неизменной, а эргативная конструкция не получила развития. Синтак-

сис каким-то образом является моделью языкового мышления и не меняется в ключевых аспектах.

Вопрос о родстве языков носит системный характер. Язык-это единая система подсистем (фонетика, морфология, синтаксис, лексика), и если подтверждены регулярные фонетические соответствия между языками, неизбежно будут соответствия между морфологическими и синтаксическими системами-структурами; Каждый иерархический уровень должен иметь доказательную силу в вопросе родства языков. Морфосинтаксические модели иберийско-кавказских языков показывают общую исходную систему и их последующие изменения на разных этапах дивергенции.

Литература

1. Андреев 1986: Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык. Ленинград, 1986.
2. Андронов 1982: Андронов М.С. Из истории классификации дравидских языков. В сб.: «Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства». Москва, 1982.
3. Гигинеишвили 1990: Гигинеишвили Б.К. Проблема исторического расселения северокавказских народов на основе языковых данных. В газете «Сахалхо ганатлеба», 23 (4234), 7 июня. Тбилиси, 1990 (на груз. яз.).
4. Джавахишвили 1937: Джавахишвили И.А. Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков. Введение в историю грузинского народа. Кн. II. Тифлис, 1937 (на груз. яз.).
5. А.С.Чикобава, 1979, 2010 : «Введение в иберийско-кавказское языкознание», которая вышла в свет в 1979 г. на грузинском, а в 2010 г.-на русском языке.
6. М.Д.Чухуа, «Сравнительная грамматика иберийско-ичкерийских языков» (на груз.яз.), 2008, «Грузинско-черкезско-абхазские этимологические разыскания» (на груз.яз.), 2017.
7. ¹М.Е.Курдиани, «Основы иберийско-кавказского языкознания», (на груз.яз.), 2007, (на русс. яз.), 2017.
8. Иллич-Свитыч 1971-1984: Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Москва, т. 1-3, 1971-1984.
9. Ломтатидзе 1955: Ломтатидзе К.В. Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания // Вопросы языкознания, № 4. Москва, 1955.
10. Ломтатидзе 1955^a: Ломтатидзе К.В. Некоторые вопросы звуковых процессов и звукосоответствий в иберийско-кавказских языках (на материале грузинско-абхазско-адыгских языков) // Вестник АН Грузии, XVI, № 10. Тбилиси, 1955 (на груз. яз.).
11. Ломтатидзе 1955^b: Ломтатидзе К.В. Некоторые вопросы звуковых процессов и звуковых соответствий в иберийско-кавказских языках (по данным картвельских и абхазо-адыгских языков) // АН ГССР, VI (XII) научная сессия Института языкознания. Тбилиси, 1955 (на груз. яз.).
12. Мейе 1938: Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Пер. с франц. Под ред. и с прим. Р. Шор. Москва-Ленинград, 1938.
13. Почхуа 1974: Почхуа Б. Лексикология грузинского языка. Тбилиси, 1974 (на груз. яз.).

14. Старостин 1982: Старостин С.А. Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков. В сб.: «Кетский сборник» (Антропология, этнография, мифология, лингвистика). Индоевропейско-северокавказские изоглоссы (Древний Восток. Этнокультурные связи). Ленинград, 1988.
15. Bomhard 1990: Bomhard A.R. A Survey of the Comparative Phonology of the So-called «Nostratic» Languages. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 45: Linguistic Change and Reconstruction Methodology. Berlin-New York, 1990.
16. Deeters 1955: Deeters G. Gab es Nominalklassen in allen kaukasischen Sprachen? «Corolla Linguistica». Wiesbaden, 1955.
17. G. Dumézil «Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord» [Dumézil 1933], *И.А.*
18. Bopp 1816: Bopp F. Über das Konjngationssystem des Sanskritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, nebst Episoden des Ramajan und Mahabharat. Frankfurt am Main, 1816.
19. Lafon 1967: Lafon R. La linguistique basque et caucasique avec bibliographie // Revue de L'enseignement superieur: N 3-4. Paris 1967.
20. Rask 1818: Rask R.K. Undersøgelse om det gamle Nordiske eller islandske Sprogs Oprindelse. København, 1818.
21. Troubetzkoy 1924: Troubetzkoy N. Les langues caucasiennes septentrionales // Les langues du monde. Ed. par A. Meillet et M. Cohen. Paris, 1924.

Xülasə

İber-Qafqaz dillərinin qohumluq nəzəriyyəsinə dair məsələlər

Məqalədə İber-Qafqaz dilləri arasında qohumluğun nəzəri aspektlərindən bəhs edilir.

Aydındır ki, iber-qafqaz dillərinin qohumluğu məsələsi həm də ümumi nəzəri məsələdir. Bu məsələ ilə bağlı iki mövqə müəyyən edilmişdir; birinci yanaşmanın tərəfdarları, dillərin korrelyasiyası məsələsinin müqayisəli-tarixi metodla həll olunduğunu güman edirlər. İkinci yanaşmanın tərəfdarları isə, morfolojiyanın sistem və strukturunu müqayisə etməklə dillər arasında qohumluğu müəyyən etməyin mümkün olduğunu hesab edirlər.

Summary

Issues in Kinship Theory of the Iberian-Caucasian Languages

The article discusses the theoretical aspects of the kinship between the Iberian-Caucasian languages.

It is clear that the issue of the kinship of the Iberian-Caucasian languages is also a general theoretical question. Two positions have been identified on this issue; the first assumes that the question of the correlation of languages is solved by the comparative-historical method. The second approach assumes that the kinship of languages can be determined even by comparing the system-structure of morphology between languages.

Rəyçi: prof. A.Y. Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Xalidə Zamanova
Gəncə Dövlət Universiteti

SABİR RÜSTƏMخانLININ “ÖLÜM ZİRVƏSİ” ROMANINDA TARİXİ GERÇƏKLIYIN TƏSVİRİ PROBLEMI

Açar sözlər: *roman, tarix, Cavad xan, Sisianov, işğal, mübarizə*

Keywords: *novel, history, Javad khan, Sisianov, occupation, struggle*

Ключевые слова: *роман, история, Джавад-хан, Сисианов, оккупация, борьба*

Giriş. Şair, publisist Sabir Rüstəmخانının son yaradıcılıq dövrü onu tarixi romanlar müəllifi kimi tanıdır. Onun tarixi mövzuya müraciəti xalqın milli azadlıq mübarizəsini yaxından izləməsi, iştirakçısı olmasından irəli gəlmişdir. Müstəqilliyini qazandıqdan sonra isə xalqın keçmişinə nəzər salmış, işğala qarşı dayanan milli mücadilə qəhrəmanlarını və ya ədəbi şəxsiyyətlərin həyat dramını yarada bilmişdir. Fikrimizcə, S.Rüstəmخانını tarixi mövzuya çəkən amillər arasında uzun müddət keçmişimizin saxtalaşdırılması, tarixin obyektiv şəkildə təqdim olunması da mühüm yer tutur. Bu mənada şair S.Rüstəmخانının tarixi romanlar müəllifi S.Rüstəmخانlıya çevrilməsində 80-ci illər milli azadlıq mübarizəsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. 80-ci illərin sonlarında yazdığı “Ömür kitabı”nın tarixi romanlara keçid mərhələsi kimi başa düşmək olar. Belə ki, S.Rüstəmخانlı bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə xatirə, yol qeydlərinin, tarixi oçerklərin təmsil olunduğu bir mətn ortaya qoymuşdur. Burada yazıçı müxtəlif dövrlərində alimlər, yazıçılar tərəfindən tariximizin saxtalaşdırılmasını faktlarla çatdırır. Həmin dövrdə hadisələrin milli azadlıq mübarizəsi istiqamətində getdiyini nəzərə almış olsaq, əsərin xalqı milli azadlıq mübarizəsinə səsləndirilməsi üçün bir qaynaq rolu oynadığını görmək mümkündür. Müəllif Azərbaycanın keçmişinə səyahət edir, Dədə Qorqud, Hörmüz, Cavanşir, Babək, Nəsiminin apardığı mübarizədən danışaraq, onun qəhrəmanlıq səhifələrini yeni nəslə xatırladır. Sovet ideologiyasının unutturduğu və saxtalaşdırdığı xalqın keçmişi onu tamamilə yeni gözlə tanıtdı. Məlumdur ki, sovet tarixşünaslığı Azərbaycan xalqının sərvətlərini talamaqla yanaşı, mənəvi sərvətlərini saxtalaşdırmış, zaman-zaman bu diyarı işğal edən is-

tismarçı qüvvələrin həqiqi qiymətini verməyə mane olmuşdur. Manna, Midiya, Qafqaz Albaniyası kimi mədəniyyətlərin danılması, başqalarının bu mədəniyyəti mənimsəməsi, yaxud obyektiv yazılmaması, xalqın yaranma tarixini yaxın dövrə çəkməsi və s. səbəb olurdu. Dağlıq Qarabağda proseslərin başlamasında da məhz bu cür tarixin saxtalaşdırılması məsələləri dururdu. Yazıçı yazır: “Bu məsələlərlə bağlı sovet alimlərinin, Qərbi Avropa və Şərqi tarixçilərinin bir-birini tamamlayan, bəzən də bir-birinə zidd olan çoxlu elmi əsərini vərəqlədim.

Milli dargözlüklə və siyasi təzyiqlərlə yazılmış fikirlərdən artılanda ümumi bir mənzərə yaranır ki, elmi faktlarla əsaslandırıldığına görə rədd edilə bilməz” [1, s.13].

S.Rüstəmخانlı yaradıcılığında tarix. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra tarixinə yenidən baxdı və müxtəlif vaxtlarda saxtalaşdırılmış həqiqətləri işıq üzünə çıxardı. Bunda tarixi romanların da böyük rolu oldu. Bu cəhətdən şairin tarixi romanlar yazması təsadüfi deyil, bəlkə də zərurət idi. Sabir Rüstəmخانlı da “Ömür kitabı”ndan sonra tariximizin müxtəlif dövrlərinə dəfələrlə müraciət edərək yeni tarixi romanlar yazdı. “Atamın ruhu”, “Göy tanrı”, “Xətai yurdu”, “Ölüm zirvəsi”, “Difai fədailəri”, “Sunami”, “Şair və şər” və başqa tarixi romanlarında xalqın keçdiyi yolu, mübarizə əzmini, təsvir etmiş, mənəvi xəritəsini yaratmağa çalışmışdır. Bu tarixi romanlardan “Ölüm zirvəsi” XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğalına qarşı vuruşmuş Cavad xana həsr edilmişdir. Buna qədər S.Rüstəmخانlı Cavad xan obrazına Sovet dövründə müraciət etmiş, “Vətən” şeirində Cavad xanın adını çəkmişdir. Bir neçə il sonra isə “Cavad xan” poemasını yazmışdır. Bütün bunlar S.Rüstəmخانlı yaradıcılığında “Ölüm zirvəsi” romanı ilə tamamlanmışdır. Əvvəlcə müəllif “Cavad xan” poemasını səhnələşdirmək istəmiş, lakin bu prosesdə çoxlu tarixi materialların yığılması onu romana çevirmişdir.

Problemin qoyuluşu. Roman Cavad xana həsr olunsada, yazıçı tarixi hadisələri bir qədər əvvəldən başlayır; “Muğan qurultayı və onun başlanğıcı” adlanan birinci fəsildə Nadir şahın hakimiyyətinin süqutu təsvir edilir. Muğanda Xalq qurultayı-Mill Məclis çağıran Nadir şah dağılmış ölkəni bərpa etmək, pərakəndə və mərkəzdən uzaqlaşmağa çalışan vilayətləri birləşdirmək istəyirdi. Qurultay bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilməsi, sülaləyə yeni şah seçilməsi üçün çağırılmışdı. Qurultayın 9 gün davam etməsi nəzərdə tutulmuş, bütün hazırlıqlar görülmüşdü. Şah seçilməsi məsələsində nümayəndələr arasında fikir ayrılıqları var idi. Nadir şah bir tərəfdən sakitcə kənara çəkilib dincəlmək istəyirdisə, digər tərəfdən şöhrətini davam etdirməyi də düşünürdü. Səfəvi nümayəndələri də şahın onlardan seçilməsini istəyirdi. Məsələn, Gəncə xanı Uğurlu “Mənim nəslimi Tiflisdən Xudafərinədək bu boyda məmləkətin sahibi edən” Səfəviyə sadıq qalaraq Nadir şaha səs verməyəcəyini düşünürdü. Bu qurultayda Nadir şah özünü şah elan edir. Yazıçı müəyyən mənada Nadir şah dövrünün siyasi-tarixi xronikasını verir. Nadir şah seçilsə də saray intriqalarının qurbanı olmuş, ölkədə yeni siyasi vəziyyət yaranmışdı. Ölkədə daxili vəziyyət daha da gərginləşmiş, onun parçalanması üçün şərait yaranmışdı. Xüsusilə, İran qonşuluqda belə bir türk dövlətinin yaranmasını istəmirdi. Yazıçı mövcud siyasi vəziyyət haqqında yazır: “Dünyanı sarsıdan Osmanlı

imperatorluğunun qonşuluğunda ikinci bir türk dövlətinin mövcudluğunu istəməyənlər hər vasitə ilə İrani bir fars dövlətinə çevirməyə çalışırdılar. Məzhəb ayrılığı dövlətlərin silahına və siyasətinə çevrildikdən sonra İranda türk düşmənçiliyi güclənirdi. Bu oyunu görüb qan qardaşları ilə üz-üzə gəlmək istəməyən Azərbaycan xanları mərkəzdən qaçmaqdan başqa yol bulmamışdılar” [2, s.81-82].

Yazıçı bu qurultaya ona görə geniş yer ayırır ki, fəslin adında ifadə olunduğu kimi, bu hadisənin “...sonun başlanğıcı” adlandırılır. Nadir şahın gördüyü işləri diqqətə çatdıran müəllif onun meydana çıxmasını mütərəqqi bir hadisə hesab edir. Lakin Nadir şahda son zamanlar yaranan taxt-tac ehtirası onun hadisələrə geniş spektrdə baxmasına imkan vermir. Xüsusilə, ona səs verməyən Gəncə bəylərbəyinə qarşı patoloji nifrəti bəzi səhv qərarlar verməsini şərtləndirir.

Cavad xan tarixdə və bədii düşüncədə. Belə bir zamanda hakimiyyətə gələn Cavad xan xanlığın ərazi bütövlüyünü bərpa etməyi düşünürdü. Rusiyanın köməyi və dəstəylə gürcü knyazları və erməni mülüklərinin də Cavad xana açıq və gizli qarşı olmaları siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyini göstərirdi. Lakin Cavad xanı onların münasibətindən daha çox (“Bunlar xaçpərəstdir, başa düşürük! Bəs bizə nə olub? Xanlar niyə düşünüşüb mənən” [2, s.79]), özümüzünkülərin münasibəti düşündürürdü. Yazıçı İbrahim xanla Cavad xanın məktublaşmaları ilə bu vəziyyəti bütün reallığı və mürəkkəbliyi ilə təsvir edir. Lakin buna baxmayaraq ağıllı, tədbirli işləri sayəsində Cavad xan istəklərinə nisbətən nail olur, az bir zamanda Gəncənin müdafiəsi üçün lazımi tədbirlər görür. Doğrudur düşmənin birləşməsi nəticəsində bu tədbirlər o qədər də yetərli olmur. 1802-ci ildən başlayaraq Gəncədə vəziyyət gərginləşməyə başlayır. Bu vəziyyət təkcə Gəncə xanı ətrafında baş vermir, digər xanlıqlar üçün də təhdid rolunu oynayır. Cavad xan bu təhlükəni hiss edib xanları bir yerə toplamağa çalışır. Xanlar Kür qırağında bir araya gəlirdilər. Cavad xan burada yalnız Gəncəni deyil, ümumən Azərbaycanı təhdid altına alan bir təhlükədən bəhs edir. Tiflisin, onunla birlikdə Borçalının da Rusiyanın əlinə keçməsi ilə belə bir təhlükənin Azərbaycan üçün də olacağını bildirən Cavad xan onları milli birliyə çağırır. Lakin bu görüşdən heç bir nəticə hasil olmur; xanlar köhnə düşmənçiliklərini yada salıb bir-birini ittiham edirlər.

Cavad xanın Gəncəni rus işğalından qurtarması üçün etdiyi çabalar da romanda tarixi gerçəklilə uyğun olaraq verilmişdir. Sisianovun Cavad xana təhdid edici məktublarının ardı-arası kəsilmirdi. Ən pisi o idi ki, Sisianov Gəncənin gürcülərə məxsus olduğunu yazır və Cavad xanı döyüşə hazır olmağa səsliyərdi. Cavad xan onsuz da Sisianovun Tiflisi tutmasından sonra bu döyüşün bir gün onu da gözləyəcəyini yaxşı bilirdi. Onun tədbirliliyi, reallıqdan çıxış etməsi həmişə onu döyüşlərdə üstün çıxarırdı. Yazıçı Sisianov-Cavad xan münasibətlərini tarixi gerçəklilə uyğun olaraq təsvir edir. Bu gerçəkliklərdə məktublaşmalar tarixi reallığı gözləmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biri olur. Hətta bu gerçəkliklər sənədlər əsasında verilir. Cavad xanın Sisianova məktubu “Azərbaycan tarixi” kitabında bu cür təqdim edilir: “Müharibə etmək istəyirsənsə mən hazır. Əgər öz toplarınla öyünürsənsə, mənimkilər ondan heç geri qalmır. Sizde top lüləsinin uzunluğu bir arşındırsa, bizdəki üç-dörd arşındır. Qələbə isə Allahın əlindədir... Mənə mühari-

bəyə hazır olmağı təklif edirsən. Sən Şəmsəddinə girən gündən müharibəyə hazırım. Savaşımaq istəyirsənsə savaşıq. Təklifini qəbul etməsəm bəlaya düşər olmağınla hədələyirsən məni. Əslində bədbəxtlik səni Peterburqdan izləyə-izləyə çəkib bura gətirib. Bunu zaman, bir də savaş göstərəcək” [3, s.571].

Göründüyü kimi, yazıçı Sisianov-Cavad xan qarşılaşdırmasında onlar arasında gedən yazışmalardan istifadə edir. Cavad xanın məktubunu olduğu kimi verməklə, həm də tarixi reallığa əməl edir. Romanın bu hissəsi tarixi gerçəkliyin bədii inkası olaraq verilir. Cavad xanın öz döyüşçüləri ilə şücaətlə vuruşur, lakin qeyri-bərabər döyüş onun qalib gəlməsinə imkan vermir. Cavad xanın bəzi gözləntiləri də reallaşmır. Belə ki, o, ətraf xanlıqlardan ona kömək gələcəyini gözləsə də, bu mümkün olmur. İşğalçı qoşunların Gəncədə törətdiyi qətlər də reallıqla təsvir edilir. Gəncədə beş min adamın qətlə yetirilməsi, beş yüz nəfər yaşlı adamın öldürülməsi, səkkiz min kişinin, elə o qədər də qadının əsir götürülərək aparılması, məscidin topa tutulması və s. bu döyüşün Rusiya üçün nə qədər vacib olduğunu göstərir. Yazıçı məğlub olan Cavad xanın və onun qoşunlarının rəşadətinə, mətanətinə düşmənin belə heyran qaldığını təsvir edir: “Lisaneviç çox döyüşlər, çox müşketyorlar və qılinc çalanlar görmüşdü. Amma üzünü ilk dəfə gördüyü yaşlı əllini keçmiş bu uca boylu kişinin qılinc işlətmə və döyüş məharətini heç kəsdə görməmişdi... O, Cavad xanla üzbəüz qalmışdı... Tüfəngi üzünə qaldırdı. Ancaq Cavad xan yıxılmadı. Qoluyula topun lüləsini qucaqlayıb, ayaq üstə cılpaq Gəncə çinarlarına, onların o üzündəki çinar budaqları kimi ağaran boş yollara və qəmli Azərbaycan çöllərinə baxırdı.

Onun dayandığı yerdən qalxan gözə görünməz bir burulğan nəhəng bir çinar kimi qalxıb Gəncənin üstündə çətirləndi. Bu Cavad xanın ruhu idi...” [2, s.545].

Yazıçı düşmən vəhşiliyini göstərmək üçün hətta taxta qılıncla küçələrə çıxan uşaqların süngüyə keçirilərək vəhşicəsinə öldürülməsini təsvir etməklə tarixi reallığa əməl edir. Cavad xan ruslara məğlub olur. Yazıçı bu məğlubiyyətin səbəblərini açıq şəkildə yazmasa da, hadisələrin inkişafından bunu aydın şəkildə görmək olar. Əslində romanda Cavad xan yalnız Gəncəni düşünən və onu qoruyan bir tarixi şəxsiyyət kimi deyil, həm də milli varlıq uğrunda düşünən və xanları bunun ətrafında birləşdirməyə çalışan bir dövlət adamı olaraq verilir. Hələ ictimai şüur o şəkildə inkişaf etmədiyindən digər xanlar birləşə bilməmişdi. Bu məğlubiyyətdə insan qüvvəsinin və hərbi texnikanın da müəyyən rolu olmuşdur.

Romanın epiloqu hadisələrin davamı kimi səslənir. Burada xanların yenə də bir-birilə çəkişməsi və daxili mübarizəsi, rusların Cavad xana təntənəli dəfn mərasimi qurmaq istəmələri, ancaq cəsədini tapa bilməmələri Sisianovun saxta hüznə bir torba qızilla Cavad xanın evinə gəlməsi, Şükufə xanımın taxçadan bir torba qızılı götürüb Cavad xanın üzünə çırpması hadisələri epizodik şəkildə göstərilir. Romanın üçüncü epiloq hissəsi isə bu döyüşdən sonra Bakıda baş verən hadisələrə həsr olunub. Ən maraqlı cəhət isə Sisianovun öz cəzasını alması idi. Belə ki, Bakı xanı Hüseyinqulu xan təkidlə Sisianovu Bakıya dəvət etdi. Sisianov Bakıya gələrkən xan Qoşa Qala qapısının qarşısında onu atla qarşılayıb açarları təqdim etmək istəyirdi. Lakin Hüseyinqulu xanın yanında olan əmisioğlu mauzerdən açdığı atəşlə Sisianovu güllələdi. Hüseyinqulu xanın generalın başını kəsib xonçaya qoyması

romanda "– Kəməyinə gələ bilməmişdim, Cavad xan, məni bağışla, amma intiqamını aldım" [2, s.551]-deməsi, əslində gələcəkdə yaranacaq milli birliyin ilk işarətləri kimi mənalanır.

Tarixi gerçəkliklərin təsviri. "Ölüm zirvəsi" romanında tariximizin bir neçə onillik hadisələri təsvir edilir və tarixi şəxsiyyətlərinin obrazı yaradılsa da, əsasən Cavad xanın xarakteri bütün dolğunluğu ilə əks etdirilir. Romanda XVII əsr və XIX əsrin əvvəllərinin tarixi, ictimai-siyasi hadisələri, demək olar ki, öz əksini realılıqla tapmışdır. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas Yavuz Axundlu yazır: "Dövrün ictimai-siyasi durumu, dövlətlər arasındakı münasibətlər, xanlar arasındakı ixtilaflar, saray çəkişmələri, döyüş səhnələri ilə bərabər dövrün ailə-məişət, tərbiyə və əxlaq problemləri də real əksini tapmışdır. Romanda təsvir olunan dərviş məclisləri də dövrün ab-havasını vermək üçün olduqca əhəmiyyətlidir" [4, s.415].

Romanda Azərbaycanda və onun ətrafında baş verən hadisələr də tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq təsvir edilmişdir. Osmanlıda sünni-şiə yaxınlaşması, Azərbaycanın birliyinə mane olan daxili və xarici qüvvələr, rum, erməni və slavyan əsilli təbəələrin türk birliyinə mane olmalarına xidmət edir. Romanı oxuduqdan sonra istər-istəməz keçən əsrlərdə xanlıqların nədən birləşib bir dövlət inşa edə bilməmələrinin səbəbi axtarılır.

Romanın baş qəhrəmanı Cavad xan işğalçılara qarşı mübarizə aparan bir dövlət adamı kimi göstərilir. O, hakimiyyətə gələndə dövlətçilik yol ayrıcında idi; İran dövlətinin tərkibində qalmaq istəməyən xanlıqlar ayrı-ayrılıqda xanlıqlar şəklində mövcudluqlarını sürdürürdülər. Bir tərəfdən isə rus ordusu Qafqaza daxil olmuş, erməni və gürcü knyazlıqları ilə işbirliyi içində idilər. Yazıçı onu diplomatik həmlələr edən bir dövlət xadimi olaraq təsvir edir. Ona qarşı olan açıq və gizli mübarizədən vaxtında xəbər tuta bilir və bəzi hallarda onları zərərsizləşdirməyə müvəffəq olur. Yazıçı bununla həm də bir səhvədən yararlanaraq ermənilərin Azərbaycanda möhkəmlənmələrini göstərmək istəmişdir. Yəqin ki, Cavad xan bununla ermənilərin uzun bir yol gələrək Dağlıq Qarabağ boyda problem yaradacağını ağlına belə gətirmirdi. Onun Şəmsəddin mahalı uğrunda diplomatik çabaları da yalnız Gəncə xanlığını fikirləşməsini deyil, milli birlik ideyasına əməl etdiyini göstərirdi. Öz nümayəndələrini rus qoşunlarının başçısı Lazarevin yanına göndərərək oradan çıxmalarını tələb etməsi onun bu ideyaya nə qədər sadıq qaldığının sübutudur. Rus qoşunlarının baş komandanına yazdığı məktubdan isə Şəmsəddinin onlara məxsus olduğunu yazırdı. Müdafiə tədbirləri məqsədilə Borçalıya gedir. O, dövlət işlərində həm də cəsarətlidir, düşmən qabağında geri çəkilməyi düşünmür. Onun Sisianovun təhqir dolu məktublarına cəsarətli cavabları ondan çəkinmədiyini göstərir. Məktubunda "Gəncəyə ancaq mənim meyitim üstündən keçib daxil ola bilsən", – sözləri gəlişi gözəl yazılmamışdı. Ədəbiyyatşünas Təyyar Salamoğlu Cavad xan obrazındakı bu xüsusiyyətləri təqdir edərək yazır: "O (Cavad xan – X.Z.) nəyin bahasına olursa olsun rus imperiyasına tabe olmamaq siyasəti yürüdür. Xanlığın iqtisadi və hərbi potensialını gücləndirir, Gəncəni alınmaz bir qalaya çevirir. Zubovun təzyiqlərinə mətanətlə cavab verən Cavad xan Sisianovun da qarşısında dayanmaq əzmindədir. Əlbəttə rusun hərbi gücü qarşısında indiki halda və

durumda dayanmaq çox çətinidir. Lakin Cavad xan ağlasığmaz əzmkarlıq göstərir. Əhalinin döyüş ruhunu qaldırmağa nail olur. İki oğlu ilə birlikdə “ya qazi, ya şəhid” olmaq fikrindədir” [5].

Cavad xan həm də qorxmaz bir sərkərdə olaraq verilir; ən çətin vaxtlarda, ekstremal döyüşlərdə belə müvazinətini saxlayır. Hətta ağır yaralansa belə, düşmən qarşısında əyilmir. yazıçı onu son dəfə top lüləsinə söykənmiş vəziyyətdə təsvir edir. Bu cür təsvirlə yazıçı obraza rəmzi bir məna verir və onun ölməzliyinə işarə etmiş olur.

Romanda Cavad xanın həyat yoldaşı Şükufə xanım, bacısı qızı Tutubəyimin də obrazları yaradılır. Hər iki obraz xanların bir yerə gəlməsi, birləşməsi yolunda çaba göstərilir. Gəncənin dörd ay mühasirədə qaldığı müddətdə Cavad xanın arvadı Şükufə xanım mətanətlə dözdü, ərinə daim ürək-dirək verdi.

Nəticə. Sabir Rüstəmxanlının “Ölüm zirvəsi” romanında dövrün ruhu, tarixi gerçəkliklər dolğun əks etdirildiyi kimi, müxtəlif tərəfləri təmsil edən obrazlar da yaradılmışdır. Rus generalı, knyaz Potyomkin, rus generalı qraf Zubov, general Sisianov, eləcə də, erməni obrazlarında hər an Azərbaycanı işğal edən və bu sahədə birləşərək ona tələlər quran qüvvələr təsvir edilir. Erməni mülükləri ruslara satılaraq vaxtilə onlara vətəninə yer verən Cavad xana qarşı çıxırlar. İbrahim xan, Uğurlu xan və b. obrazlar da dolğunluqla işlənmişdir. Romandan çıxan yazıçı məqsədi də əsərin ideyasını tamamlamış olur; bütün bu hadisələr ona görə olur ki, biz birləşə bilmirik. Tariximizdə baş verən bu cür yanlışlıqları düzəldə bilməməyimiz bizim məğlubiyyətimizə səbəb olur. Nadir şahın intiqam almaq üçün Borçalını itirməsi, Cavad xanın erməni mülüklərini öz torpaqlarında yerləşdirməsi gələcəkdə bütöv vətənin olması üçün problemlər yaradacaq. Yazıçı sanki bununla Dağlıq Qarabağın itirilməsinin köklərini bu hadisələrdə görür və oxucunun da bundan dərs çıxarmasını istəyir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi., I c., Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994,
2. Axundlu Y. Seçilmiş əsərləri 3 cildə, II c., Naxçıvan Əcəmi, 2013, 448 s.
3. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı, Gənclik, 1989, 365 s.
4. Rüstəmxanlı S. Ölüm zirvəsi. Bakı, Qanun, 2007, 556 s.
5. Salamoğlu T. ““Ölüm zirvəsi” romanı və tariximiz haqqında düşüncələrim” “525-ci qəzet”, 2013, 8 yanvar.

Summary

The Issue of Depicting Historical Reality in the Novel "Top of the Death" by Sabir Rustamkhanli

The article examines the issues of depicting historical events in the novel "Top of the Death" by Sabir Rustamkhanli, a prominent representative of modern Azerbaijani literature. It is noted that poet S.Rustamkhanli has been reflecting the national thought of people since the 80s of the last century. He expressed the problem of history and modernity in artistic and journalistic language in his work "My Road of Life". After independence of Azerbaijan, he showed great interest in history and wrote several

historical novels. One of these novels "Top of the Death" is dedicated to the khan of Ganja Javad khan. Not only Javad khan's life, also socio-political events of the 17th century in accordance with the historical reality, as well as the occupation of Azerbaijan by Russian troops in the early 19th century were described in the novel. The novel contains facts of splitting Azerbaijan into separate khanates after Nadir Shah's rule, as a result of which the Russian troops occupied first Ganja and then Baku. The ambition for the throne does not allow these khans to make wise decisions to the benefits of the state. He kind of meant that the events that took place in Karabakh today were initiated at that period.

Резюме

Проблема описания исторической действительности в романе Сабира Рустамханлы "Восхождение на плаху"

В представленной статье исследуется проблема изображения исторических событий в романе «Восхождение на плаху» видного представителя современной азербайджанской литературы Сабира Рустамханлы. Отмечается, что поэт С.Рустамханлы отражает национальную мысль народа с 80-х годов прошлого века, а своим произведением «Книга жизни» он выразил проблему истории и современности художественным и публицистическим языком. После обретения Азербайджаном независимости его интерес к истории возрос, и он написал несколько исторических романов. Один из этих романов «Восхождение на плаху» посвящен хану Гянджа Джавад хану. Однако в романе дана не только жизнь Джавад-хана, писатель описал общественно-политические события 17 века в соответствии с историческими реалиями, а также оккупацию Азербайджана русскими войсками в начале 19 века. В романе содержатся факты разделения Азербайджана на отдельные ханства после правления Надир-шаха, в результате чего российские войска заняли сначала Гянджу, а затем Баку. Честолюбие престола не позволяет этим ханам принимать мудрые решения в интересах государства. Он как бы имел в виду, что фундамент сегодняшних событий в Карабахе был заложен именно тогда.

Rəyçi: dos.H.Ə.Əliyeva

METODİKA

Günel Xudayarova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN BƏZİ AMİLLƏR

Açar sözlər: *müəllimin rolu, tapşırıq seçimi, cəlb olunma səviyyəsi, motivasiya sualları, motivasiyaedici vasitələr*

Keywords: *the role of a teacher, task selection, level of involvement, questions of motivation, motivational techniques*

Ключевые слова: *роль учителя, выбор заданий, уровень вовлеченности, вопросы мотивации, мотивационные техники*

Tələbələrin dil biliklərini dərindən mənimsəməsi və onların təlimə olan marağının artırılması üçün müxtəlif motivasiyaedici vasitələrdən istifadə olunur. Motivasiya tələbələrin dərs zamanı fəallığını artıran və onları dilöyrənmə prosesinə sövq edən qüvvədir. Xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrin kifayət qədər dil biliyinə malik olmaması və fikirlərini tam ifadə edə bilməməsi onların passiv dinləyiciyə çevrilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, motivasiyanın formalaşdırılması zamanı tələbələrə təsir göstərən amilləri təhlil etmək və qarşıya çıxacaq problemləri əvvəlcədən müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tələbələrin ingilis dili dərslərində fikirlərini sərbəst ifadə etməsi və müstəqil öyrənmə bacarığını formalaşdırmaq üçün motivasiyanın yaradılması zamanı ona təsir göstərən amilləri diqqətdə saxlamaq vacibdir.

Motivasiyanın ingilis dilinin tədrisinə təsiri məsələləri içərisində dərs materiallarının məzmunu məsələsi xüsusi vurğulanır. Təlim materiallarının məzmununun cəlbedici və maraqlı olması üçün müəllim öz fəaliyyətini düzgün təşkil etməlidir. Müəllim tələbələrin mövzunu dərindən mənimsəməsinə nəzarət etməli, hər bir mövzu üzrə izahları anlamasını təmin etməli, düşündürücü tapşırıqlardan istifadə etməli, onların çalışmalarını məsuliyyətlə yoxlayıb öyrənlərə əks-əlaqə verməli, təhsilalanların hər bir uğurunu vurğulamalı və onların qarşılaşdıqları çətinliklərlə bağlı dəstək olmalıdır.

C.Harmer tələbələrdə motivasiyanın artırılması üçün müəllimin fəaliyyətini belə şərh edir:

1. Təsir etmək-müəllim tələbərə öyrənilən dilin əhəmiyyətini izah edir və bu istiqamətdə müxtəlif fəaliyyətlər hazırlayır.

2. Nailiyyəti vurğulamaq-tələbələrin təlimin sonunda nəyə nail ola biləcəkləri onlara əvvəlcədən deyilir. Öyrənmə məqsədlərini onların diqqətinə çatdırmaq tələbələrin hazırkı bilikləri ilə əldə edəcəkləri biliklər arasında müqayisə apararaq uğur qazanmaq cəhdlərini təmin edir.

3. Fəaliyyətlər seçmək-tələbələrin dərəcə həvəsini artırmaq üçün onları yaşayış tərzinə və maraqlarına uyğun materiallarla, tapşırıqlarla təmin etmək və fərqli fəaliyyətlər seçmək lazımdır. Bu zaman mobil telefon və tabletlərdən istifadə məqsədəuyğun hesab edilir.

4. Davranışları müəyyənləşdirmək-müəllimlərin tədris etdiyi fənn üzrə yüksək savada malik olması və dərəcə səmərəli fəaliyyətlər seçməsi tələbələrin motivasiyasını artırır. İlk dərəcədən müəllimin partalar arasında gəzməsi, dayandığı yer, geyim təzi və tələbələrlə danışıq forması nəzərə alınmalıdır. Təlim prosesində dilöyrənlərin müəllimə inanması onların çətinliklərini aradan qaldırır və dərəcə marağı yüksəldir.

5. Fasilitator olmaq-tələbələrin öz fəaliyyətlərini seçməyə və davranışlarını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Dərəcə müddətində tələbələr etdikləri səhvləri özləri düzəldirlər [2, s.94].

Tələbələrin müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnməsini təmin etmək üçün onları motivasiya edən vasitələrdən istifadə mütləqdir. A.Einstein qeyd edir ki, mən heç vaxt tələbələrimi öyrətmirəm. Mən onların öyrənə biləcəkləri təlim mühiti yaradırəm [9]. İngilis dili dərəcələrində motivasiyaedici təlim üsullarından istifadə təlim mühitinin səmərəli təşkil olunmasına və dilöyrənlərin dərəcə maraqlarının artırılmasına təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, dilöyrənmə prosesində motivasiyaya təsir edən amilləri qruplaşdırdıqda burada tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri, yaş xüsusiyyətləri, onların davranışları, müəllimin rolu, öyrənmə təzi, mədəniyyətlərarası əlaqə və s. məsələləri qeyd etmək lazımdır. D.Ə.İsmayilova motivasiyaya dair nəzəriyyələri təhlil edərək dilöyrənmə prosesində ona təsir edən 6 amil olduğunu qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- davranışlar-təlim mühiti və öyrənilən dilə münasibətin müəyyənləşməsi,
- özünəinam-birinin rəftarına uyğun olaraq ondan uğur, özünəməxsusluq və narahatlıq kimi gözləntilərin seçilməsi,
- məqsədlər-öyrənməni təmin edən aydın məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi,
- cəlbətmə-dilöyrənmə prosesində tələbələrin aktiv olduğu fəaliyyətlərə üstünlük verilməsi,
- ətraf mühitin dəstəyi-müəllimin və yoldaşlarının dəstəyini artırmaq, öyrənmə təcrübəsinə mədəni və dərəcədən kənar dəstəyin inteqrasiya edilməsi,
- şəxsi nümunə-tələbənin bacarığı, yaşı, cinsi və əvvəlki dilöyrənmə təcrübəsinin nəzərə alınması [3, s.104].

İngilis dili dərslərində yüksək savada malik kadrlar yetişdirmək üçün motivasiyaya təsir edən amilləri diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Belə olan halda tələbələr ruhdan düşə bilər və dərs cansıxıcı olar. Bu baxımdan, dilöyrənmə prosesində təhsilalanlara pedaqoji və həyatı məqsədlərini reallaşdırmağın vacibliyini qeyd etməklə onların ingilis dilini öyrənməyə maraqlarını artırmaq mümkündür.

Tələbələrin fəal və ya qeyri-fəal, sərbəst, utancaq, açıq və ya qapalı düşüncə tərzinə malik olması onların ingilis dilini öyrənməsi zamanı motivasiyaya təsir göstərir. Belə ki, özünəinamlı və fəal tələbələrin qarşılıqlı qoyduqları məqsədə çatma bilmələri daha asandır. Bunun əksinə olaraq, qapalı düşüncə tərzinə malik tələbələr isə öyrənmə məqsədlərini reallaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu zaman onların maraqlarını cəlb edəcək təlim materiallarından istifadə olunması məqsədə uyğun hesab edilir. Tələbələrə təqdim edilən tapşırıqların seçimi zamanı diqqət edilməli olan bəzi məsələlər təhlil edilir və aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- tapşırıqdan çox prosesə diqqəti yönəltmək lazımdır,
- məzmunu uyğun və kommunikasiyayönümlü məqsədə uyğun tapşırıqların seçilməsi vacibdir,
- tapşırıq və fəaliyyətləri yerinə yetirən zaman tələbələrin ünsiyyət quraraq mövzunu öyrənməsi əhəmiyyətlidir,
- real həyatda istifadə ediləcək və sinfin səviyyəsinə uyğun pedaqoji tapşırıqların seçilməsi önəmlidir,
- çətinlik səviyyəsinə görə tapşırıqlar qruplaşdırılır,
- tapşırıqların çətinlik səviyyəsi öyrənmələrin əvvəlki təcrübəsinə, tapşırıqın mürəkkəbliyinə və müəllimin dəstəyinə uyğun olaraq təyin edilir [4, s.224].

Motivasiyaedici təlim tapşırıqlarının seçimi zamanı tələbələrin yaş xüsusiyyətlərini də diqqətdə saxlamaq vacibdir. D.Visnievska qeyd edir ki, bəzi insanlar düşünür ki, müasir dövrdə cavan insanlar xarici dilləri, xüsusilə ingilis dilini öyrənməyə daha həvəslə yanaşırlar. Araşdırmalar göstərir ki, yaşlılar öyrənmə prosesinə həvəslə yanaşırlar. Yaponiya Universitetlərində araşdırma aparən K.Sakui və N.Covie isə bu problemin aradan qaldırılması üçün sinfin ölçüsünə, öyrənmə tərzinə və təhsil aldıkları məktəbin və yaxud universitetin rəftarında bəzi məsələlərə diqqət edilməsini təklif edirlər [2, s.91]. Təbii ki, tələbələrdə müsbət motivasiya yaratmaq onların dil biliklərinə yiyələnməsinə təhrik edəcək və bu prosesi məhsuldar edəcək ən önəmli məsələlərdəndir.

Tələbələrin ingilis dilini öyrənmə zamanı bu prosesə müsbət yanaşması onların qarşılıqlı qoyduqları məqsədlərə optimal nail olmalarına kömək edir. Bu müsbət davranışlar içərisində diqqəti, tapşırıqların icrasına ciddi yanaşmanı və yüksək nailiyyətlər əldə etmək üçün məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini nümunə göstərmək olar. Təhsilalanlarda daxili motivasiyanın formalaşdırılması yuxarıda sadalanan məsələlərin reallaşmasını təmin edir. Məlumdur ki, hər bir tələbəni öz intellekt tipinə uyğun olaraq motivasiya etmək lazımdır. Onların təlabat və gözləntiləri müəyyənləşdirilməli və buna uyğun olaraq motivasiya vasitələri seçilməlidir. Tələbələrin davranışlarına təsir göstərmək üçün müəllim-valideyn əlaqələrinin qurulması və bu prosesin qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilməsi daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə təsir göstərir.

Təlim prosesinin effektivliyini artırmaq üçün məktəb və valideyn əməkdaşlığına əsaslanan tədris həyata keçirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, tərbiyədə vahidlik prinsipinə əsasən əməkdaşlığın olması mütləqdir. Tələbələrin fikirlərini düzgün istiqamətdə formalaşdırmaq üçün müəllimlər valideynlərlə birlikdə onlara yanaşma tərzinə, hərəkətlərinə və etdiklərinə diqqət etməli, tələbələri daim inkişafa istiqamətləndirməlidir.

İngilis dili dərslərində öyrənənlərin motivasiyasını artırmaq üçün uğurlu fəaliyyətlərdən biri də onların diqqətini çəkən təlim üsullarının seçilməsidir. Belə ki, dərslərin planlaşdırılması zamanı tələbələrin öyrənmə potensialına uyğun interaktiv fəaliyyətləri təmin edən təlim formalarının seçilməsi və öyrənmə məqsədlərinə uyğun üsullardan istifadə edilməsi dərslərin səmərəliliyini artıran məsələlərdəndir. Bu baxımdan, interaktiv təlim fəaliyyətlərinin seçilməsi önəmlidir.

Xarici dil dərslərində tələbələrin öyrənmə tərzlərini də nəzərə alaraq təlim motivasiyası qurulmalıdır. Belə ki, əksər tələbələr şifahi yolla dilə yiyələndiyi halda, bir çox tələbə yazılı şəkildə, vizual olaraq dil biliklərinə yiyələnirlər. Dilçi alim E.Deyl tələbələrin öyrənmə tərzlərinə uyğun olaraq onların qavrama səviyyəsini təhlil etmiş və belə qruplaşdırmışdır:

- 10% – tələbələr oxu materialları vasitəsilə məlumatı qavrayır.
- 20% – dilöyrənənlər eşitdikləri məlumatlar əsasında onlara ötürülən informasiyanı yadda saxlayır. Oxu və dinləmə materialları ilə tələbələr informasiyanı müəyyənləşdirmək, qruplaşdırmaq və təsvir etmək biliklərinə yiyələnirlər.
- 30% – məlumatın qavranılması görmə nəticəsində olur. Bu zaman səsli video izləmək, onu görmək və eşitmək nəticəsində informasiya əldə edilir.
- 50% – görmə və eşitməklə baş verir. Tələbələr nümunəni izləmək, prosesi müşahidə etmək, konkret hərəkətlərə baxmaqla məlumat əldə edir. Görmə və eşitmə nəticəsində dilöyrənənlərdə nümayiş etmək, tətbiq etmək və təcrübə keçmək bacarıqları formalaşır.
- 70% – dedikləri və yazdıqları məlumatlar vasitəsilə öyrənirlər. Burada real həyatı təcrübələrə əsaslanan rollu oyunlar təşkil etmək məqsəduyğundur.
- 90% – onlar tapşırıqları icra edərkən biliklərə yiyələnir. Materialı 70% və 90% qavrayan tələbələrdə təhlil etmək, yaratmaq, qiymətləndirmək bacarıqları formalaşdırılır [8].

Xarici dillərin tədrisi zamanı motivasiyaya təsir edən amillər sırasında mədəniyyətlərarası səriştəni də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Mədəni fərqlərin kifayət qədər çox olduğu dildaşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətini tələbələrə öyrədərkən onların həmin dilin mühitinə uyğun əlaqə qurmasını da təmin etmək lazımdır. Penny Ur təklif edir ki, mədəni fərqlərin müşahidə olunduğu dil mühitində əvvəlcə ortaq cəhətlər qeyd edilməli, daha sonra fərqli xüsusiyyətlər sadalanmalıdır. Bu zaman tələbələr digər ölkələrin mədəniyyətlərinə hörmət etməklə yanaşı onlarda tolerantlıq da formalaşır. İngilis dilinin tədrisi zamanı mədəni fərqlər izah edilərkən, xüsusilə gənc öyrənənlər üçün əvvəlcə etnosentrik nümunələr təqdim edilməsi məsləhətdir [6, s.220]. İstər təlim prosesində, istərsə də dərslərdənkənar məşğuliyyətlərin icrası zamanı tələbələrin motivasiyasını artıracaq materialların seçilməsi və əyani vasitələrlə

İngilis dilinin tədrisi onların dildəyiyyətlərinin mədəni nümunələrilə tanış olmalarını və eyni zamanda, düzgün istiqamətdə tərbiyələnməsini də təmin edir.

Psixoloqlar təhsilalanların motivasiyasını daxili və xarici amillərin təsirlərinə əsasən təhlil edir. Onlar, hər iki amilin bir-birinə təsir etdiyini qeyd edir. Belə ki, tələbələrin dilöyrənmə prosesi zamanı digər ölkələrin mədəniyyətlərinə dair nümunələrlə (xarici amil) tanış olması onların dəyərlərinin (daxili amil) dəyişməsinə təsir göstərir. [9]. Bu zaman dilöyrənənlərdə fərqli dünyagörüş formalaşdığından onların düşüncə tərzini və davranışları da formalaşır. Hətta, kinestetik və vizual intellektə malik tələbələrin belə mədəniyyət nümunələrini görməsi və real hadisələri müşahidə etməsi onlarda fərqli baxış tərzini formalaşdırmağa və ingilis dilini öyrənməyə həvəsləndirir.

Tələbələrin ingilis dilini öyrənməsinə marağı artırmaq üçün onlara açıq tipli suallar verilməsi də məqsədəuyğun hesab edilir. Bu suallara aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

- İngilis dilini öyrənməyi nə qədər istəyirsiniz? Sizcə, siz bu sahədə yaxşı-sınızmı? İngilis dili ana dili olan xalqlar haqqında daha çox öyrənmək istərdiniz?
- Əgər arzularınız reallaşarsa gələcəkdə necə dil istifadəçisi olmaq istərdiniz? Sərbəst ünsiyyət qura bilsəydiniz kiminlə və harada danışardınız? İngilis dilini bilmək üçün təsəvvürləriniz sizi motivasiya edirmi?
- İngilis dilini öyrənə bilməmək qorxunuz vardır? Sizin öhdəsindən gəlməli olduğunuz çətin bir tapşırıq varmı?
- Ailəniz sizin necə dil istifadəçisi olacağını düşünür? Onlar sizə ingilis dilini öyrənmək üçün təzyiq göstərir? Ailənin sizin dil öyrənmək prosesinə münasibəti ilə sizin münasibətiniz fərqlidir? Əgər, ailənlə fikirləriniz uzlaşmasa bunu necə həll edərsiniz?
- Sizin ingilis dilini öyrənməklə bağlı məqsəd və düşüncələriniz dəyişib?
- Motivasiyaedici fəaliyyət nümunələri sizə necə təsir göstərir? Vizual tapşırıqlardan istifadənin sizə əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Vizual və təsviredici tapşırıqların icrası zamanı hansı çətinliklərlə üzləşmişiniz? Belə tapşırıqların inkişaf etdirilməsi üçün hansı təklifləri qeyd edərsiniz?
- Öz inkişafınızı necə qiymətləndirirsiniz? Sizcə, bu kurs sizə dil biliklərinizi təkmilləşdirməyə kömək edib? Özünü bu sahədə inanırsınız?
- Təcrübələrinizə əsasən sizin bizimlə paylaşmaq istədiyiniz fikirlər varmı? [1, s.301].

Dilöyrənənlərlə belə sorğuların həyata keçirilməsi onların uğurlu motivasiya olunmalarına müsbət təsir göstərir. Bu zaman, tələbələrin öyrənmə tərzini, təlimə maraqlarını, davranışlarını müəyyənləşdirmək və bunu istənilən formada reallaşdırmaq mümkündür. Təhsilalanlar belə sorğular zamanı müəllimin onların istəkləri ilə maraqlandığını və onların fikirlərinə ehtiyacı olduğunu düşündükləri üçün daha həvəslə təlimə yanaşırlar. Bu onlarda özünəinam hissini artırır.

Təhsilalanların müəllimin gözündə özünəinam hiss etməsi və təhsilverənin ondan tələbinin yüksək olduğuna inanması motivasiyanın əsas komponentlərindəndir. Belə ki, bu zaman tələbələr nəyinki təlim materiallarını öyrənməklə kifa-

yətlənməyəcək, həmçinin əlavə mənbələrdən bilik əldə edərək daha da təkmilləşməyə çalışacaqdır.

Düzgün planlaşdırılmış dərslər zamanı tələbələrin qarşıya qoyulmuş hədəfə nail olmalarını təmin etmək olar. Dərsin planlaşdırılması zamanı əvvəldə qurulmuş motivasiya qısa müddətdə yekunlaşsa da, demək olar ki, dərslərin sonrakı mərhələlərinin uğurlu qurulmasını təmin edir. Tələbələrin idrak fəallığına təkan verən və onları araşdırma aparmağa sövq edən təlim texnikalarından istifadə məzmunun daha rahat qavranılmasını təmin edən başlıca meyar hesab olunur. Müasir təhsil sisteminin tələbəyönümlülük prinsipinə uyğun olaraq dərslərin interaktiv şəkildə qurulması və onların tələbatlarının ödənilməsi əsas istiqamətlərdən biridir. Nəticədə, ingilis dili dərslərini tələbələrin maraqlarına uyğun qurmaqla onların əldə etməli olduğu bilikləri daha yaxşı mənimsəməsinə nail olmaq mümkündür. Məhz buna görə də, uğurlu qurulmuş motivasiya düzgün dərslər planlaşdırılmasının əsas təməli hesab edilir. Bu baxımdan, Ə.Şirəliyev dərslər planlaşdırılması zamanı məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirərək aşağıdakı motivasiyaedici vasitələrin də nəzərə alınmasını qeyd edir:

- ingilis dili dərslərinin ciddi, işgüzar və əyləncəli olması,
- bütün təhsilənlərin sərbəst ünsiyyət qura bilməsi,
- dilöyrənlərə etdikləri yaxşı işə və davranışa görə müsbət gücləndiricilər verilməsi,
- müsbət nailiyyətlərin qeyd edilməsi,
- təhsilənlərin sinif fəaliyyətləri zamanı əylənmə bilməsi və nailiyyət əldə etməsi [5, s.74].

Motivasiya tələbələrin müəyyən sahə üzrə uğur qazana bilməsində əvəzsiz rola malikdir. Motivasiyanın öyrənməyə təsirini araşdıran təhsil motivasiyası işləmə prosesi zamanı tələbələrin düzgün ruhlandırılmasının səmərəli nəticələrini aşağıdakı kimi izah edir:

- xüsusi məqsədlər üçün birbaşa çalışmaq,
- cəhdləri və enerjini artırmaq,
- təşəbbüskar və təkidli olmaq,
- idrak prosesini artırmaq,
- nəticələri müəyyənləşdirmək,
- inkişafı təmin etmək [7].

Bəzən tələbələrin motivasiya olunması çətinlik yaradır. Fərddaxili intellekt tipinə aid olan tələbələrin əksəriyyəti ünsiyyət prosesinə qoşulmaqda çətinlik çəkdikləri üçün onları hər hansı prosesə motivə etmək elə də asan olmur. Təhsilənlərin hər birinin fərdi maraqlarını nəzərə almaqla onların həvəsli və həvəssiz olduqları prosesləri müəyyənləşdirmək lazımdır. İngilis dili bilikləri zəif olan tələbələr digər fənlərə nisbətən daha tez ruhdan düşür. Çünki, sərbəst ünsiyyət qura bilməyən və fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkən tələbələr bir müddət sonra bu prosesə tamamilə həvəssiz yanaşa bilər. Tədris prosesi zamanı tələbələrin stimullaşdırılması üçün müəllim-tələbə əməkdaşlığı, dəstəkləyici mühitin yaradılması və adekvat münasibətin göstərilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təhsilənlərin ki-

çik uğurlarını və nailiyyətlərini yüksək dəyərləndirmək onların motivasiya olunmasına müsbət təsir göstərir.

Təlimdə motivasiyanın uğurlu olmamasının səbəblərindən biri də müəllimin dərslə həvəssiz yanaşması, onun pis əhval-ruhiyyəsi və darıxdırıcı təlim vasitələrinə istifadə etməsidir. Ümumilikdə, yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlərə əsasən ingilis dili dərslərində motivasiyanın yaradılmasına maneə olan amilləri aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

✓ tələbələrin sərbəst şəkildə tapşırıqları icra edə biləcəyi təlim mühiti yaratmaq lazımdır. Müstəqil şəkildə işləməyi bacaran tələbələrdə özünəinam hissi artır və daha çox biliyə yiyələnirlər.

✓ tapşırıqların seçimi zamanı tələbələrə problemlə tapşırıqların verilməsi daha faydalıdır. Bu zaman, tələbələr araşdırma apararaq daha çox bilik əldə etmək imkanı qazanırlar.

✓ dərsləndirən fəaliyyətlərin təşkili düzgün planlaşdırılarsa, bu, tələbələrdə ruh yüksəkliyinin artması ilə nəticələnir.

✓ dərslərin məqsədini aydın və anlaşıqlı şəkildə ifadə etmək lazımdır. Tələbələrin dərslə istifadə edəcəkləri fəaliyyətin dəqiq və aydın olması onların dilöyrənmə prosesinə daha həvəslə yanaşmasına səbəb olur.

✓ materiallar tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Onların bilik səviyyəsindən çox çətin və ya asan olan resurslar təhsilalanları ruhdan salır.

✓ davranış problemi olan tələbələrlə fərdi söhbətlərin aparılması və onlara qayğı göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərslərin planlaşdırılması zamanı belə tələbələrə nəzərə almaq lazımdır.

✓ tələbə-tələbə əməkdaşlığına əsaslanan fəaliyyət nümunələrinin təşkili onların təlim prosesi zamanı nailiyyətlərini artırır.

✓ nailiyyət qazanan tələbələrin uğurlarını vurğulamaq və onları rəğbətləndirmək təlimin müvəffəqiyyətinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

✓ tələbələrə bəzən həm daxili, həm də xarici motivasiya faktorları ilə həvəsləndirmək olar.

İngilis dili dərslərinin səmərəli təşkili üçün motivasiya əsas amillərdən hesab olunur. Tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların təlim prosesinə meyil və maraqlarının artırılması dərslərin səmərəliliyini yüksəldir. Dərslərin fəal təlim metodları ilə təşkili motivasiyanın yaradılmasını labüd edir. Dil biliklərinin təkmilləşdirilməsi və ingilis dilində sərbəst nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün motivasiyanın yaradılmasına təsir edən amilləri nəzərə almaq və onları aradan qaldırmaq məqsədəuyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Hadfield J., Dörnyei Z. *Motivating Learning*. London: Routledge, 2014, p. 307.
2. Harmer J. *The practice of English Language Teaching*. England: Pearson Education Limited, 2015, 446 p.
3. İsmailova D.A. *Teaching English as a Foreign Language*. Bakı: Mütərcim, 2011, p.319.
4. Richards C.J. and Rodgers S.T. *Approaches and Methods in Language Teaching*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2013, 270 p.

5. Shiraliyev A.Sh. Teaching Practice Handbook. Bakı: Mütərcim, 2012, p.180.
6. Ur P. A course in English Language Teaching. England: Cambridge University Press, 2012, 325 p.
7. <https://www.coursehero.com/file/83629430/Motivationdocx/>
8. https://www.queensu.ca/teachingandlearning/modules/active/documents/Dales_Cone_of_Experience_summary.pdf
9. <https://www.themusicmodel.com/wp-content/uploads/2019/05/Motivating-Students-by-Design-2nd-edition-2018-Brett-D-Jones.pdf>

Summary

Some Factors Influencing in Forming Motivation in Teaching the English Language in Lower Grades

This article explores the use of motivation theory delivered by methodologists. There is a lot we can do both to provoke positive motivation and, more importantly, help to nurture and sustain it. The data is found that some categories of influencing factors of motivation have almost the same portion in influencing the motivation in learning English. This research deals with the role of a teacher, a task selection, ways of using motivational tools in teaching English. Motivation can have a profound effect upon learning process. If all our students are highly motivated, they will achieve some “previously set goal”. The article describes the process of helping learners overcome the difficulties they face. The students need positive emotions, experiences of success, and a sense of ownership in order to be fully engaged in the learning process. They should find English classes interesting. Factors improving students’ motivation in teaching process are reflected in the article as well.

Резюме

Факторы, влияющие на формирование мотивации в процессе преподавания английского языка в начальных классах

В предложенной статье была использована теория мотивации, предложенная методистами. Можно сделать многое для создания благоприятной мотивационной среды, а что ещё более важно способствовать её развитию и поддержанию. Согласно полученным данным, некоторые категории факторов, влияющие на мотивацию, имеют почти одинаковую долю влияния на процесс изучения английского языка.

Статья анализирует роль учителя, выбор задач, способы использования мотивационных средств при изучении языка. Мотивация оказывает огромное влияние на процесс обучения. Если все студенты будут мотивированы на одинаковом уровне, они ещё более успешно могут достичь ранее поставленной цели.

В статье описывается процесс оказания помощи учащимся в преодолении трудностей, с которыми они могут столкнуться в процессе обучения. Студентам нужны положительные эмоции, достижение успеха и чувство сопричастности, для полного участия в учебном процессе. Уроки английского языка должны быть интересны для всех студентов. Статья отражает факторы, повышающие уровень мотивации студентов в учебном процессе.

Rəyçi: ped.f.d. K.T.Fərəcbəyli

Тахира Пашаева
Азербайджанский Университет Языков

ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ПРИЕМОВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ключевые слова: *русский язык, методика обучения, интерактивные методы, лингвистика*

Açar sözlər: *rus dili, tədris metodu, interaktiv metodlar, lingvistika*

Keywords: *russian language, teaching methods, interactive methods, linguistics*

Сначала надо отметить, что овладение методикой преподавания русского языка как иностранного, становится важным условием и составной частью подготовки студентов Азербайджанских педагогических вузов к их будущей профессиональной компетентной деятельности. Актуальность данной проблемы объясняется в первую очередь тем, что Азербайджан стала открытой страной, усилился приток в нее мигрантов, в основном трудовых.

Мировой опыт образования прежде всего Болонский процесс-который Азербайджан применяет с 2005 года со всей определенностью показывает, что языковой барьер, неизбежен и требуются новые методы и способы изучения языка.

В этих условиях образование, в частности освоение русского языка как иностранного, оказывается средством, способным «преобразовать» наших соотечественников в органичную часть многонационального Азербайджанского общества.

В то же время обучение русскому языку как иностранному может выполнить еще одну ключевую задачу: сформировать толерантное сознание студентов Азербайджана.

Методика обучения русскому языку как неродному в новых геополитических условиях только формируется, базируясь на наработках теории образования, обучения русскому языку как иностранному в национальной школе.

Понятно, что базовый принцип обучения русскому языку как неродному остается: учет особенностей родного Азербайджанского языка и родной Азербайджанской культуры в учебно-воспитательном процессе необходим так же, как и сохранение базовых ментальных исторических связей личности с истоками своей нации через национальный-родной язык и культуру. По анализу работ можно сказать о том, что интерактивность рассматривается как фактор повышения качества образования, обучения и воспитания. С учетом педагогического аспекта, ценность интерактивного обучения заклю-

чается в том, что основу технологий, приемов и форм составили многие передовые педагогические направления XX века: педагогика сотрудничества, проблемное обучение, теория деятельности, личностно-ориентированный подход и игровые технологии-этимися проблемами занимались Академик Ш.А.Амонашвили [1], Андронкина Н.М. [2], Васильева А.В. [3], Ю.К.Бабанский [4] а в Азербайджане Академик М.М.Мехтизаде [5], проф. Н.М.Кязимов [6] и другие известные педагоги-ученые республики. Об этом также написали такие известные педагоги, как проф. Р.Л.Гусейнзаде [7], проф. М.А.Исмиханов, доц.Вейсова и т.д.

Принимая во внимание тот факт, что интерактивные формы и приемы обучения способствуют более прочному усвоению иноязычных языковых явлений, обеспечивают устойчивую связь зрительных и слуховых образов, увеличивают словарный запас и поддерживают высокий уровень активности учащихся, и все это становится особенно актуальной проблемой при обучении русскому языку как иностранному.

Благодаря быстрому развитию ИКТ-информационно-компьютерных технологий, активно используемых в учебном процессе, спектр интерактивных форм обучения постоянно расширяется и совершенствуется. Тем не менее, довольно часто формы лингво интерактивного обучения бессистемно используются в практике преподавания иностранного языка, так как отсутствует единая педагогическая система лингво-интерактивного обучения и воспитания. Сначала надо особо отметить, что лингвометодические основы использования интерактивных приемов в обучении русскому языку как иностранному прежде всего необходим эмпирический метод-способ использования строгости, точности и ясности подачи материала. Данный метод особо приемлем на начальном этапе изучения базового уровня знаний. Специализация методики преподавания неродного языка базируется на определенных лингводидактических основах. При этом, в первую очередь обучающий и обучаемый должны четко представлять себе цель. Если целью является обучение слушанию и пониманию речи, то задача педагога-сформировать рецептивный билингвизм, разъяснения а также объяснения и упражнения текстов.

Если же целью обучения является свободное владение языком, то задача преподавателя-сформировать продуктивный и значительный билингвизм с помощью объяснений, упражнений, тренировок и практик. Для определения и формирования навыков свободного владения речью основным лингводидактическим приемом методической работы являются тренировочные, последовательные и системные упражнения. Здесь грамматические упражнения играют вспомогательную роль для изучения языка. В последние годы появилось множество различных лингводидактических вариантов и методов подачи материала обучающимся иностранным языкам, с появлением новых стратегий используются новые методики и технологии. Реализация цели лингвометодических основ использования интерактивных приемов в обучении русскому языку как иностранному на всех этапах изу-

чения языка оказывает непосредственное влияние на содержание процесса и формы обучения и отбор образовательных новых технологий, которые способствуют повышению результативности обучения и образования.

В настоящее время в образовательной практике понятие интерактивности, определяемое как взаимодействие в широком значении этого слова, рассматривается с двух точек зрения: в контексте применения информационных технологий при описании способов взаимодействия человека с информационной средой в контексте не компьютерного обучения с акцентом на организации активного взаимодействия и общения. Для понимания интерактивности как педагогического и методического понятия необходимо учитывать, что термин “взаимодействие” определяется в дидактике как межсубъектное взаимодействие и как взаимодействие субъекта обучения с другими компонентами процесса обучения. Поэтому мы рассматриваем интерактивность в обучении как характеристику непосредственного контакта или опосредованного средствами обучения взаимодействия субъекта учебного процесса с образовательной средой. Таким образом интерактивные методы-это специальная форма организации и методов познавательной деятельности, способ познания, осуществляемый в форме совместной деятельности студентов, при котором все участники-обучающий и обучаемый не только взаимодействуют друг с другом, но и преподаватель направляет деятельность обучаемого-защита проекта, совместное решение проблем, моделирование ситуаций, создание реальной атмосферы делового сотрудничества по разрешению проблем, обсуждения материалов вместе со студентами.

Отметим, что выбор конкретного метода определяется требованиями самого процесса обучения и темой обучения.

Литература

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. М.: Изд. Дом Шалвы Амонашвили, 1995. 496 с.
2. Андронкина Н.М. Формирование интерактивных умений иноязычного общения в языковой группе // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. М., 2008. № 4 (18), С. 170184.
3. Васильева А.В. Использование интерактивных методов обучения иностранному языку при реализации обучающих функций языковой среды (краткосрочные курсы русского языка) // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки». 2017. № 10. ISSN 2223-2966.
4. Бабанский Ю.К. Классификация методов обучения. Москва, просвещение, 1983.
5. Мехтизаде М. Библиография . Баку, 1992.
6. Кязимов Н.М. Научно-педагогические основы воспитания. Баку, 1983.
7. Гусейнзаде Р.Л. Педагогика . Учебник. Баку, СГУ, 2015.

Xülasə

Xarici dil kimi linqvo-metodoloji əsaslarla rus dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində linqvo metodoloji əsaslara dayanan interaktiv metodlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə tələbələrə materialın xarici dil kimi təqdim edilməsinin çoxlu müxtəlif linqvodidaktik variantları və üsullar meydana çıxmışdır ki, onlardan biri də interaktiv metodlardır. Təcrübələrdən məlum olur ki, rus dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin linqvo-metodiki əsaslarla tədrisi təhsil prosesinin məzmununa və formalarına bilavasitə təsir göstərir və tədrisin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

Summary

Lingu-Methodological Basis of Using Interactive Methods in Teaching Russian as Foreign Language

Mastering the methodology of teaching Russian as a foreign language is becoming an important condition and an integral part of preparing students of Azerbaijani universities for their future professional competent activities. In recent years, many different linguodidactic options and methods of presenting material to students as foreign languages have appeared, new strategies are proposed with the advent of new methods and technologies as interactive methods. The realization of the linguo-methodological foundation goals of the use of interactive methods in teaching Russian language has a direct impact on the content of the process and forms of education and contributes to an increasing in the effectiveness of the teaching and education quality.

Rəyçi: prof. R.L.Hüseynzadə

Ханым Халилова
Азербайджанский Университет Языков

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОМУ ОБЩЕНИЮ НА ИНОСТРАННОМ (ЯПОНСКОМ) ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *речевое общение, речевая деятельность, межкультурное общение, средство общения*

Açar sözlər: *nitq ünsiyyəti, nitq fəaliyyəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, ünsiyyət vasitələri*

Keywords: *speech communication, speech activity, intercultural communication, means of communication*

В современном обществе изучение иностранных языков становится неотделимой частью профессиональной подготовки специалистов различного профиля и от качества языковой подготовки во многом зависит успешное решение вопросов профессионального роста.

Изучение того или иного иностранного языка в последние годы претерпело заметные изменения в различных направлениях. В современное время изучение какого-либо языка не может ограничиваться изучением грамматики, запоминанием новых слов или же выражений данного языка. Очень важным является осуществление иноязычного межличностного и межкультурного общения с носителями языка. Ввиду этого, изучение иностранного языка характеризуется целым рядом особенностей:

- 1) межпредметность изучаемого иностранного языка
- 2) многоуровневость языка
- 3) многофункциональность

Говоря о межпредметности языка, имеется ввиду то, что в изучаемом иностранном языке могут содержаться сведения из разных областей. Многоуровневость подразумевает овладение средствами общения и деятельностью общения в тесном взаимодействии на всех этапах обучения. Многофункциональность раскрывает то, что язык выступает и как цель обучения и как средство приобретения знаний в различных сферах жизни. Для качественного изучения какого-либо иностранного языка очень важным является постановка цели, это, в свою очередь, послужит для мотивации в будущем изучении. Конечная цель обучения-это формирование способности в межкультурном общении и это, в свою очередь, обуславливает коммуникативную направленность курса иностранного языка. Направленность курса иностранного языка определяется с учетом будущей специальности, при этом ключевым фактором является овладение всеми видами речевого общения, от которых зависит успешность как письменной, так и устной межкультурной коммуникации. На трех аспектах

языковых явлений, предложенных Л.В.Щербой, базируется принятое в современной методике выделение в учебном процессе аспектов обучения (язык-речь-речевая деятельность) и толкование речевой деятельности в виде активного, целенаправленного, опосредованного языковой системой и обусловленного ситуацией общения процесса приёма и передачи информации [3, с.40-43].

Методика обучения иностранным языкам является системой знаний о закономерностях процесса обучения иностранному языку. В этом процессе значительным является изучение путей воздействия и оптимизация этого процесса. Методика обучения иностранному языку открывает и обосновывает закономерности обучения иностранному языку.

До второй половины 20-го века речевая деятельность рассматривалась в качестве ведущей цели обучения при установке на овладение языком как средством общения. Но в современное время акцент в обучении языку перемещается с речевой деятельности на речевое общение, что, в свою очередь, является ответом на потребность в усилении практической и социокультурной направленности обучения. Однако, нужно понимать, что между речевой деятельностью и речевым общением есть существенная разница. Речевое общение характеризует процессы обмена информацией, направленные на установление и поддержание взаимосвязи между людьми, осуществляемой вербально, то есть с помощью языка. Итак, речевое общение характеризуется тремя взаимосвязанными составляющими:

- 1) коммуникативной
- 2) интерактивной
- 3) перцептивной

Коммуникативная составляющая-это обмен информацией между участниками общения. Интерактивная составляющая-это организация взаимодействия между общающимися. Перцептивная составляющая – это восприятие и познание друг друга партнерами по общению и установление на этой основе взаимопонимания. Что касается речевой деятельности, то, как и речевое общение, будучи средством приема и передачи информации, ей в большей степени свойственна функция вспомогательного средства, сопровождающего любую другую деятельность – «целиком теоретическую, интеллектуальную и частично практическую» [2, с.27-29].

Существуют различные классификации видов речевого общения. В зависимости от положения участников общения относительно друг друга общение бывает контактным (собеседники находятся рядом и их общение происходит с использованием мимики и жестов) и дистантным (собеседники разделены пространством и временем, например, это может быть разговор по телефону, общение с помощью писем и т.д.). Общение также бывает непосредственным (партнеры находятся в едином коммуникативном пространстве, к примеру, это может быть беседа, лекция, доклад и т.д.) или опосредованным (например, телефонный разговор, письменный текст, радио и т.д.). Общение может быть, с точки зрения форм существования языка, устным (обычно это контактное и

непосредственное общение) и письменным (обычно дистантное и опосредованное). В зависимости от роли участников общения и организации текста общение бывает диалогическим (форма речевого взаимодействия, в котором участвуют говорящий и слушающий) и монологическим (обращение говорящего к аудитории, носит односторонний характер). С точки зрения количества участников общение может быть межличностным (обычно в форме диалога), публичным (адресат находится в поле зрения говорящего, отсутствуя при дистантном общении) и массовым (протекает обычно в телепередачах, радиointервью, беседа и т.д., адресат не в поле общения). Существует несколько видов речевой деятельности: устная речевая деятельность (аудирование, говорение) и письменная речевая деятельность (чтение, письмо). Аудирование и чтение относят к рецептивной речевой деятельности, а говорение и письмо-к продуктивной. Говорение-аудирование реализуют устную форму общения и являются устной речью. Письмо-чтение реализуют письменную форму общения и являются письменной речью. Говорение-письмо реализуют процесс передачи информации и являются продуктивными видами речевой деятельности. Слушание-чтение реализуют процесс приема информации и характеризуют рецептивные виды речевой деятельности [1, с.4-15].

В процессе преподавания иностранного языка, в частности, японского, можно использовать различные виды речевой деятельности. Одним из них является аудирование. Этот метод может проводиться несколькими способами. В японском языке существует способ *まる* «мару»-*ばつ* «бацу». Дается небольшой диалог на прослушивание. Затем звучит вывод. Слушатель должен в соответствии с содержанием прослушенного диалога ответить вывод *まる* «мару», то есть верный или же *ばつ* «бацу»-неверный. Этот способ можно усложнить, задав слушателю несколько вопросов, связанных с содержанием данного диалога. Например:

田中: 明日図書館へ行きませんか。

Танака: Пойдем завтра в библиотеку?

木村: 明日時間がありませんから。。。

Кимура: Завтра времени нет, поэтому...

田中: じゃ、あさって行きましょう。

Танака: Тогда послезавтра пойдем.

木村: そうしましょう。

Кимура: Так и сделаем

質問: 明日田中さんと木村さんは図書館へ行きます。

Вопрос-вывод: Завтра Танака с Кимура пойдут в библиотеку [4, с.3-5].

Как можно понять по содержанию диалога, этот вывод *ばつ* «бацу»-неверный. Можно также задать несколько вопросов по содержанию диалога. Например, 田中さんはどこへ行きますか。Танака куда пойдет?だれと行きますか。С кем пойдет?いつ行きますか。Когда пойдет? Такое аудирование поможет не только хорошо понимать, но и отвечать, разговаривать. То есть

это уже аудирование-говорение. Чтобы развить этот метод, можно также дать обучающимся несколько новых слов и попросить их использовать эти слова, для начала, в словосочетаниях. Затем можно составить предложения из них. Для большего усложнения можно разделить обучающихся на пары и попросить их составить диалоги, используя ранее составленные словосочетания и предложения. Также можно предложить общую тему и попросить дискутировать вокруг этой темы. Выбор темы является не менее важным моментом. К примеру, 私の趣味 «Мое хобби»,好きな季節 «Любимый сезон»,大好きな主人公 «Обожаемый герой»,私の家族 «Моя семья»,私の国 «Моя страна»,親しい友達 «Близкий друг» и т.д. Более эффективным было бы, если обучающий сам сказал бы несколько предложений по теме или, возможно показал бы слайды, какую-нибудь презентацию. Это ориентирует говорящего и даст большую мотивацию для дальнейшего диалога.

Таким образом, можно прийти к выводу, что существует большое количество методов и способов преподавания языка, однако выбор того или иного метода, способа зависит от многих факторов: индивидуальное или групповое обучение, уровень знания данного языка, мировоззрение, интересы и даже возраст обучаемых. Все это влияет на выбор, применение того или иного способа и непременно должно учитываться в процессе обучения иностранному языку, дабы сделать его изучение более эффективным.

Ədəbiyyat

1. Zimnaya İ.A. Nitq ünsiyyətini linqvopsixologiyası M., 2001.
2. Feldman N.İ. Yapon dili. M., 2002.
3. Şyukin A.N. Xarici dildə nitq ünsiyyətini tədrisi metodikası. M., 2011.
4. 話すことを教える 国際交流基金 日本語教授シリーズ 第6巻。東京書房 2011
5. みんなの教材サイト <https://minnanokyozai.jp/>

Xülasə

Xarici (Yapon) dildə nitq ünsiyyətini tədrisi metodikası

Müasir dövrdə hər hansı bir dilin öyrənilməsi yalnız qrammatikanın öyrənilməsi, bu dildəki yeni sözlər və ya ifadələrin əzbərlənməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Xarici dildə danışanlarla şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Bu məqalə xarici (yapon) dildə nitq ünsiyyətini öyrədilməsinin əsas üsullarını, yollarını araşdıraraq, təqdim edir. Məqalədə həm yapon, həm də rus dillərində bir sıra nümunələr verilmiş və ətraflı izah edilmişdir.

Summary

Methodology of Teaching Speech Communication in a Foreign (Japanese) Language

In modern times the study of any language cannot be limited to learning grammar, memorizing new words or expressions of a given language. It is very important to implement interpersonal and intercultural communication with foreign language speakers. This article explores and provides the main methods and ways of teaching speech communication in a foreign (Japanese) language. Some examples are provided and explained comprehensively both in Japanese and Russian.

Rəyçi: fil.f.d. Y.A.İbrahimov

PEDAQOGİKA

Ələviyyə Ömərova
BDU-nun Qazax filialı

ƏNƏNƏVİ TƏLİM, FƏAL VƏ İNTERAKTİV TƏLİM

Açar sözlər: ənənəvi təlim, fəal və interaktiv metodlar, pedaqoji proses

Keywords: traditional teaching, active and interactive methods, pedagogical process

Ключевые слова: традиционное обучение, активные и интерактивные методы, педагогический процесс

Ənənəvi pedaqoji prosesi təsvir edəndə biz ilk növbədə lövhənin qarşısında duran müəllim və onun sakit dinləyiciləri olan şagirdləri görürük. Bu zaman müəllim fəallıqla mövzunu izah edir, misallar göstərir, təbaşirlə həvəslə lövhədə yazır, şagirdlər isə sakitcə bu məlumatları izləyir, yazır, öyrənir, bilikləri yaddaşda möhkəmləndirir və növbəti dəfə öyrəndiklərini, yadda saxladıqlarını müəllimə qaytarır, dərslər danışır, qiymət alırlar. Ənənəvi dərslərdə şagirdlər məlumatları yadda saxlayır və nəticələri özü çıxarmır, biliyi hazır şəkildə alırlar. Öyrədici fəaliyyət ilk növbədə müəllimin fəallığı əsasında həyata keçirilir. Ənənəvi təlimin bu xüsusiyyətinə görə onu izahedici-illüstrativ təlim adlandırırlar.

Məlum olduğu kimi biliklər o zaman faydalı olur və keyfiyyətli mənimsənir ki, onlar real həyatda tətbiq edilir, müstəqil qazanılır və şüurlu dərk olunur.

Bilikləri əldə etmək üçün bu gün təhsil alanları əsas iki bilik mənbəyi–müəllim və dərslər qane edə bilməz. Bu gün xeyli miqdarda bilik mənbəyi, təhsil alanların istifadəsindədir. Bu səbəbdən müasir təlimin başlıca vəzifələrdən biri təhsil alanlara öyrənməyi öyrətmək, bilik mənbələrindən səmərəli istifadə etməyi, nəyi haradan öyrənmək lazım olduğunu öyrətməkdir.

Bu cəhətləri nəzərə almaqla məhsuldar, yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən fəal-interaktiv təlim texnologiyalarına daha çox üstünlük verilməsini əhəmiyyətli sayırıq.

Prof. Ləzifə Qasımovanın [1] və professor Rüşət Hüseynzadənin [2] son nəşr edilmiş “Pedaqogika” dərslərində haqlı olaraq fəal və interaktiv təlim metodlarına üstünlük verilmiş və bu metodların geniş şərh, mahiyyəti və həyata ke-

çirilmə mexanizmi nümayiş etdirilmişdir. Z.Veysova fəal və interaktiv təlim metodlarından dissertasiya yazıb müdafiə etmişdir [3].

Hazırda interaktiv metodlar, fəal təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışlarına tez-tez rast gəlirik. Beynəlxalq təşkilatlar, milli qurumlar, müasir təlim metod və texnologiyaların tətbiqi istiqamətində 10 ildən artıqdır ki, seminar, müəhazirə və layihələr həyata keçirirlər. Tədqiq olunan yeni metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasibətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirir.

“İnteraktiv” anlayış ingilis dilindən dilimizə keçmişdir. Hazırda “interaktiv pedaqogika”, “interaktiv təlim”, “interaktiv metodlar” ifadələrinə tez-tez rast gəlirik. Yeni anlayış kimi meydana çıxan “interaktiv pedaqogika” ifadəsini ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işlətməmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin fəallıqla qurulmasından, mövzudan, şərhədən, dialoqdan, debatdan, rollu oyunlardan, sual-cavablardan, müzakirələrdən ibarətdir. İnteraktivlik şagirdlərin özləri arasında da yaradılır. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən, öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq təşkilatçılıq, koordinator, məsləhətçi, fasilifator funksiyasını yerinə yetirir. Şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamətlər verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər. Bununla yanaşı, hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnilir. Beləliklə, qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşulurlar.

Azərbaycanda interaktiv metodlarla işləyən az sayda olan müəllimlərin iş təcrübəsi xarici təcrübənin səmərəliliyini təsdiq edir. Lakin təlim prosesində məsələyə yanaşmada tam təqlid köçürmə olmamalıdır. Hər bir fəal, işgüzar Azərbaycan müəllimi şagirdlərin sosial şəraitini, ictimai mühitini, milli mentalitetini, adət-ənənələrimizi, fənnin, mövzunun fundamentallığını və ya praktikliyini, fənlərarası əlaqəni, hətta bilgilərin inteqrasiyasını, yaş və anlaq həyat təcrübəsi səviyyəsini və pedaqoji-metodik, psixoloji-iradi xüsusiyyətləri nəzərə almalı, prosesin təşkilinə yaradıcı yanaşmalıdır. Qeyd edək ki, interaktiv təlim metodlarından həmişə istifadə etmək onun təsirini azalda bilər. Həqiqi təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir. Müəllimlər fənnə, mövzuya, şagirdlərin təcrübə və bilik səviyyəsinə uyğun olaraq bütün təlim modellərində, müxtəlif metodika və texnologiyalardan istifadə etməlidirlər. Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirilsin və düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılsın. Bunun nəticəsi olaraq onlarda ünsiyyət, anlaşma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırsın. Deməli, interaktiv təlim dedikdə, dərstdə yaranan, təlim prosesində meydana çıxan, şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyi nəzərdə tutulur.

İnteraktiv təlim qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaradıcı fəaliyyətə əsaslanmaq deməkdir. Biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Buna görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmə dərhal mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yolunu sona qədər (model üzrə tətbiqdən başlamış yeni şəraitdə tətbiqə qədər), keçmək tələb olursaysa, deməli, bu yolu keçmək lazımdır. Lakin son nəticədə yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin, bu halda həmin bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunar, təhsilin keyfiyyəti yüksələr, şagirdlərin bilik və dünyagörüşü inkişaf etmiş olar.

Ədəbiyyat

1. Qasımova L.N. Mahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Ekoprint, 2021.
2. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2021.
3. Veysova Z. Fəal və interaktiv təlim. Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007.

Summary

Traditional Learning, Active and Interactive Learning

The article deals with the essence of traditional active and interactive teaching methods and their differences. In these methods, the preference is given to interactive teaching methods. Interactive learning is a set of methods for organizing and managing educational and cognitive activities. The quality of the lessons conducted by interactive methods is high, students and pupils develop scientific knowledge and worldview. And above mentioned gained knowledge is kept in mind for a long time.

Резюме

Традиционное обучение, активное и интерактивное обучение

В статье раскрывается сущность традиционных активных и интерактивных методов обучения и их отличия. В этих методов предпочтение отдается интерактивным методам обучения. Интерактивное обучение-это совокупность методов организации и управления учебно-познавательной деятельностью. Качество уроков, преподаваемых интерактивными методами, высокое, у студентов и учеников развиваются научные знания и мировоззрение, полученные знания запоминаются надолго.

Rəyçi: prof. R.L.Hüseynzadə

PSIXOLOGİYA

Satibə Fəhratlı
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜƏLLİMLƏRİN “MƏN OBRAZ”ININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏ PEŞƏKAR ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Açar sözlər: *peşə fəaliyyəti, özünüdərkətmə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət, peşəkar özünüqiymətləndirmə, identiklik*

Keywords: *professional activity, self-consciousness, interpersonal communication, professional self-esteem, identity*

Ключевые слова: *профессиональная деятельность, самосознание, межличностное общение, профессиональная самооценка, идентичность*

Peşəkar özünüqiymətləndirmə problemi şəxsiyyət psixologiyasında mühüm problem kimi müxtəlif xarici və ölkə psixoloqları tərəfindən öyrənilmişdir. Xarici ölkələrin psixologiyasında peşəkar özünüqiymətləndirmə “Mən konsepsiyası” strukturunda nəzərdən keçirilir. Burada özünüqiymətləndirmə fərdin özü haqqında olan və onların qiymətləri ilə müşayiət olunan bütün təsəvvürlərinin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Peşəkar özünüqiymətləndirmədə məhdudlaşdırılmış rollar, uyğunlaşdırılmış funksiyalar şəxsiyyətin aktivliyini inkar edir, özünüqiymətləndirmənin funksiyaları isə mexanizmlərdən biri kimi bu aktivliyi reallaşdırır. Özünüdərkən mühüm və zəruri komponenti kimi özünüqiymətləndirmə İ.İ.Basxayevin, İ.V.Bobrişevanın və bir çox psixoloqların tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Müəllimin peşəkarlığının inkişafında mühüm amillərdən biri peşə fəaliyyətində özünüqiymətləndirmədir. Psixoloji ədəbiyyatlarda özünüqiymətləndirmə pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin özünütənzimləməsinin davranış mexanizmlərini təyin edən dəyərlərin əsas strukturu kimi nəzərdən keçirilir. Özünüdərkətmə dərkətmənin nəticəsi olub özünüqiymətləndirmə ilə sıx surətdə bağlıdır, o qiymət normalarını müəyyən edən dünyagörüşü əhəmiyyətli dərəcədə şərtlənir.

S.R.Rubinşteyn özünüqiymətləndirməni şəxsiyyətin əsas təhsili, insanın başqa adamlara münasibətində formalaşan qiyməti kimi xarakterizə olunur. O, şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsini struktur şəklində araşdırır. Özünü-qiymətləndirmə hər bir şagirdin qəbul etdiyi milli dəyərlərlə formalaşır, özünü-tənzimlə-

mə və davranış mexanizmlərini təyin edir. Özünüdərk etmə idrakın nəticəsidir, bir insanın özünüdərkə qiymətləndirmə normalarını müəyyənləşdirən dünyagörüşü sayəsində onun özünə qiyməti ilə əlaqələndirilir [5].

Özünüqiymətləndirmənin formalaşması davamlı prosesdir, çünki onun komponentləri insanın hər bir hərəkətində və davranışında mövcuddur, o vacib nəzarət mexanizmidir. Peşədə özünüqiymətləndirmə müəllimin özünü bir mütəxəssis kimi peşə imkanlarını, şəxsi keyfiyyətlərini, nailiyyətlərini və peşə mühitindəki mövqeyini düzgün qiymətləndirməsidir.

A.A.Reananın fikrincə, peşədə özünüqiymətləndirmə əməliyyat, fəaliyyət və fərdi aspektləri özündə birləşdirən peşəkar mənlik konsepsiyasının struktur hissəsidir. Tədqiqatçı alim qeyd edir ki, peşədə özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin şəxsi aspektləri və əməliyyat fəaliyyəti daxil olmaqla peşəkar "Mən konsepsiyası"nın struktur komponentidir. Əməliyyat-fəaliyyət aspekti müəllim şəxsiyyətinin özünün peşə və səriştəlilik səviyyəsinin qiymətləndirməsində ifadə olunur. Bundan əlavə peşədə özünüqiymətləndirməni nəticə və potensialın düzgün qiymətləndirilməsi ilə müəyyən etmək olar [3].

A.E.Kuzmitskinin qeyd etdiyi kimi, özünüqiymətləndirmə ona görə mühümdür ki, o, işçinin peşəsinə və şəxsi gücünə inamını əks etdirir. Optimal yüksək özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin öz imkan və qabiliyyətini real olaraq qiymətləndirmədə ifadə olunur. Aşağı özünüqiymətləndirmə isə insanı çarəsizliyə aparıb çıxarır, o, qabağına çıxan problemlər və çətinliklər qarşısında təslim olur. Yüksək özünüqiymətləndirmə insanın özünə hədsiz dərəcədə diqqəti və düşünülməmiş qərarları ilə müəyyən edilir [2]. Peşədə özünüqiymətləndirmə sabit bir dəyər deyil, çünki o dinamikdir və ətrafdakı reallığın müxtəlif amillərinin, həyat şəraitinin və reallığın şərtlərinin təsiri altında dəyişir. Odur ki, o peşə fəaliyyətinin gedişində izlənilməlidir.

Müasir dövrdə yaxın və uzaq ölkələrin psixologiyasında inkişaf etmiş özünüqiymətləndirmə probleminin nəzəri təhlili şərti olaraq üç əsas yanaşmanı ayırmağa bizə imkan verir: 1. Özünüqiymətləndirmə "Mən konsepsiyası"nın bir hissəsidir. Bu yanaşmanın tərəfdarları peşədə özünüqiymətləndirməni insanın özünə hörmətlə eyniləşdirərək emosional-dəyər münasibəti kimi müəyyən edirlər. 2. Özünüqiymətləndirmə-koqnitiv yarımstruktur olub subyektin qazandığı təcrübəni zənginləşdirən yeni "Mən obrazı"nı formalaşdırır, onu transformasiya edərək, şəxsiyyətin özü haqqındakı təsəvvür və biliklərini fiksasiya edir. Buna əsasən özünüqiymətləndirmənin insanın "Mən obrazı" olduğu qənaətinə gəlmək olar. 3. Özünüqiymətləndirmə-fərdin tənqidi mövqeyi kimi sərəvət dəyərləri sistemi baxımından qiymətləndirmədir [1].

A.M.Rikelə görə, özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin özünü tənzimləməsinin əsas prosesi olmaqla davamlı şəkildə inkişaf edir, differensiallaşır və korreksiya olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, özünüqiymətləndirmə fəaliyyətin avtonom motivasiyasına kömək edir və onun effektivliyini artırır [4].

Pedaqoji fəaliyyətdə şəxsiyyətin özü çoxşaxəli və mürəkkəb olduğu kimi peşəkar özünüqiymətləndirmənin psixoloji məzmunu da çox aspektlidir. O, peşə fəaliyyətində müəllimin əxlaqi dəyərlərini, qarşılıqlı münasibət və imkanlarını ifa-

də edir. Peşəkar özünüqiymətləndirmə hər bir konkret mərhələdə bir tərəfdən müəllimin fərdi inkişafını əks etdirməklə emosional-dəyər münasibətlərinin özünüdərək səviyyəsini, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin özünəmünasibətinin formalaşması prosesini özündə ehtiva edir.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə müəllimin davranışının idarəedilməsində mühüm rol oynayır. O, müəllimin iddia səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün subyektiv əsasdır. Peşəkar “Mən obraz”ı müəllim üçün peşə fəaliyyətində zəruri olan birləşmələri ifadə edir. Buraya peşəkar özünüdərək də daxildir.

Müəllimlərdə “Mən obraz”ının xarakterik xüsusiyyətini nəzərdən keçirək:

1) Müəllimlər öz yaş və iş stajlarını peşə fəaliyyətinin təşəkkül mərhələsi və həyatın özünüdəyərini kimi başa düşürlər. Onlar öz daxili keyfiyyətlərinə, xüsusilə də pedaqoji fəaliyyət və ünsiyyət sferasında olan keyfiyyətləri haqqında təsəvvürlərə malikdirlər. “Mən obraz”ı adekvat olub müəllim şəxsiyyətinin sabit xarakteristikasını ifadə edir və onun adekvatlığı təhsilin səviyyəsinə öz təsirini göstərir.

2) Müəllimlərdə peşəkar “Mən obraz”ı və özünüqiymətləndirmə təlimin müvəffəqiyyətindən çox asılıdır: a) fəaliyyətində uğursuzluqlar müəllimin peşəkar özünüqiymətləndirməsinin səviyyəsini aşağı salır; b) uğursuz müəllimlərdə özünüqiymətləndirmənin dinamikası daha böyükdür; c) özünüqiymətləndirmə nə qədər yüksək olarsa imtahan cavablarının keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olacaqdır.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə müəllimin peşə fəaliyyətində, cəmiyyətdə sosializasiya prosesində, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə təşəkkül edir. “Mən obraz”ı müəllimin sosial və əşyavi aləmlə qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində formalaşır. Burada fərdi, şəxsi xarakteristika, ünsiyyət və özünüqiymətləndirmə daxil edilir. Müəllimin “Mən obraz”ı peşəkarlığın formalaşması prosesindən, onun tempindən, peşə fəaliyyətində əldə olunmuş uğurlardan, habelə müəllimin yüksək peşəkar hazırlığından, özünüdərkin formalaşmasından, peşə ustalığına nə dərəcədə yiyələnməsindən çox asılıdır.

Pedagoji fəaliyyətdə peşəkar özünüqiymətləndirmə müəllimin özünə, öz imkan və potensiallarına, sosial keyfiyyətlərinə və başqa insanlar arasındakı sosial mövqeyinə verdiyi obyektiv qiymətdir. O, tənzimləmə mexanizminin açarı və peşə davranışının korreksiyasıdır. Özünüdərək fəaliyyətinin optimal təminatı pedaqoji fəaliyyətin mürəkkəbləşməsinə və peşəkarlığın inkişafını təşəkkül etdirir.

Müəllimin peşəkar “Mən obraz”ının strukturunda bilik və uğurlarının, peşə qabiliyyətlərinin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi mühüm element kimi nəzərdən keçirilir. Özünüqiymətləndirmə özünəmünasibətin konkret ifadəsidir. Peşəkar özünüqiymətləndirmənin strukturunda iki aspekti fərqləndirirlər:

1) Peşəkar özünüqiymətləndirmənin əməliyyatlı-fəaliyyətli aspekti müəllimin özünü fəaliyyətin subyektivi kimi qiymətləndirməsi ilə bağlıdır, o özünün peşəkar səviyyəsində (bacarıq və vərdislərin formalaşması) və səriştəlilik səviyyəsinin (biliklər sistemi) qiymətləndirilməsində ifadə olunur.

2) Peşəkar özünüqiymətləndirmənin şəxsi aspekti “Mən peşəkaram”, “İdeal mən” obrazının şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə müəllimin şüurlu mühakimələri olub norma, meyar və məqsədlə, o cümlədən şəxsi uğurların səviyyəsi, əxlaqi prinsipləri və davranış qaydaları ilə özünü formalaşdırmaqdır. Onun əsas parametrləri tənqiddən adekvat dərəcəsi və davamlılığının ölçüsü ilə tənzimlənir. Həmin parametrlər özünüqiymətləndirmənin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasıdır. O, adekvat özünüqiymətləndirmənin uyğunluğunda, subyektin özünüqiymətləndirməsində müəyyən keyfiyyətlərin faktiki ölçüsündə ifadə olunur.

Müəllimin adekvat özünüqiymətləndirməsinin mühüm meyarı refleksiv təhlil əsasında özünüqiymətləndirmənin ətrafdakıların qiymətləndirməsi ilə müqayisə edilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq özünüqiymətləndirmə adekvat və qeyri-adekvat, yüksək və ya aşağı ola bilər. Onun hər bir növü davamlılığın ölçüsünə görə fərqləndirilir. Davamlılıq özünü qiymətləndirmənin mühüm və müsbət xarakteristikasıdır.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə müəllimin hazırlığı prosesində mühüm element kimi nəzərdən keçirilir. Onun anlaşılmasında üç vacib amili fərqləndirirlər: *birinci amil* müəllimin formalaşmasında mühüm "real mən" və "ideal mən" obrazlarını tutuşdurub müqayisə etməkdir. Real təsəvvürlərdə müəllimin necə olmaq istəməsidir. *İkinci mühüm amil* peşəkar özünü-qiymətləndirmənin formalaşmasının konkret olaraq müəllimin şüurunda xarici sosial reaksiyaların interiorizasiyası ilə bağlıdır. *Üçüncü amil* ondan ibarətdir ki, peşəkar özünüqiymətləndirmənin formalaşması üçün müəllim hərəkətlərinin uğurunu qiymətləndirir və öz identiklik prizmasını təzahür etdirir. Bu o demək deyildir ki, peşə fəaliyyətində müəllim öz işini yaxşı yerinə yetirdiyi üçün məmnunluq hissi keçirir. Müəllim ona görə özündən razıdır ki, o məhz müəllim peşəsini seçib və bu sahədə daha çox uğur qazanmağa cəhd göstərir.

Peşəkarlıq səviyyəsində nəticəvi və potensial özünüqiymətləndirməni fərqləndirirlər. Nəticəvi özünüqiymətləndirmə müəllimin əldə etdiyi uğurların qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır ki, o da məmnunluq hissində öz əksini tapır. Potensial özünüqiymətləndirmə müəllimin peşə fəaliyyətində öz imkanlarının qiymətləndirilməsində ifadə olub onun öz gücünə inanmasında, özünəgüvənində ifadə olunur. Özünüqiymətləndirmənin hər iki növü peşəkar inkişafın əsas amilidir.

A.A.Reanın tədqiqatları göstərir ki, müəllimdə "Mən obraz"ı bir çox keyfiyyətlərlə (liderlik, güzəştə getmək, etibar etmək) idealdan uzaqlaşır. Liderliyə görə o mənfidir, lakin iki keyfiyyətə görə müsbətdir. Bu onu göstərir ki, liderlik müəllimin özünüqiymətləndirməsində kifayət qədər ifadə olunmamışdır. Müəllimlər özlərində elə keyfiyyətləri inkişaf etdirmək istəyirlər ki, onlar peşəkar "ideal mən obraz"ına yaxınlaşırlar [3].

Müəllimlərdə liderliyin formalaşmasına dair aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu onlarda kifayət qədər ifadə olunub inkişafın adaptiv səviyyəsinə uyğundur. V.V.Stolinin müəllimlərin öz şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirməsi əsasında apardığı xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək: 1) özünü, öz pedaqoji fəaliyyətini, ünsiyyət və şəxsiyyətini anlamaq və dərk etmək; 2) müəllimin özünə emosional münasibəti və psixoloji xüsusiyyətlərini qiymətləndirməsidir [6].

Burada müəllimin “Mən obraz”ının və “Mən konsepsiyası”nın əsası qoyulur. Tədrisən müəllimlərdə müvafiq pedaqoji situasiyalarda onların özləri haqqında təsəvvürlərində, habelə yetirmələrinin və həmkarlarının rəyləri əsasında davamlı “Mən konsepsiyası” yaranır ki, bu da peşədə özünəinam hissini artırır. Bu konsepsiya əsasında müəllim təhsil sahəsində baş verənləri özünə münasibətdə qiymətləndirir. Kommunikativ mərhələdə müəllimin pedaqoji kollektivlə ünsiyyəti və birgə fəaliyyəti, onun özü haqqında müəyyən təsəvvürlərin yaranması, müəllimin “Mən obraz”ının formalaşmasında həyata keçirilir. Kommunikativ aktivlik strukturunda müəllimlərdə informasiyaların qəbulu prosesi dominantlıq təşkil edir.

Peşəkar özünüinkişafın əsas amili kimi aşağı özünüqiymətləndirmədə müəllim özünü müdafiəsiz hiss edir, ətrafdakıları stress, həyəcan prizmasından neqativ qəbul edir, psixoloji özünümüdafiənin əsas vasitəsi kimi avtoritar üsluba yiyələnmiş olur. Peşə fəaliyyətində aşağı özünüqiymətləndirmə müəllimləri qeyri-konstruktiv həyəcan hissi keçirməyə gətirib çıxarır, stressin aradan qaldırılmasını şərtləndirmir, “yanma” riskini artırır. Belə müəllimlər tez-tez güclü həyəcanlar və qəzəb hissi keçirir, özlərini köməksiz hiss edirlər. Onlar mütəmadi olaraq “etməlidir”, “borcludur” sözlərindən də istifadə edirlər. Bəzən onlar “mən buna tab gətirə bilmirəm”, “mən bunu bacarmıram”, “məndə heç nə alınmır” kimi ifadələrlə öz uğursuzluqlarını bildirirlər.

Müəllimin peşəkar səriştəliliyinin səviyyəsini yüksəltmək üçün ilk növbədə: a) özünüqiymətləndirmə və əməyin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin reallığa uyğunsuzluğunun psixoloji səbəblərini öyrənmək; b) peşəkarlığın adekvat meyarlarını formalaşdırmaq və peşədə uğurları daha artırmaq məqsəduyğundur.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə-müəllimin öz peşə fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirməsidir, öz kollegiyaları arasında imkanlarını dəyərləndirməsidir, müəllimin öz davranışını tənzimləməsidir. O, dinamik bir proses, yəni inkişaf edən, dəyişən, yeni keyfiyyətlər kəsb edən psixoloji fenomen olmaqla ytanaşı həm də peşə sahəsində müəllimin özünüdərkinin mühüm komponentidir.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə üçün mühüm cəhət müəllimin özü haqqındakı bilik və təsəvvürləri ilə bərabər öz qabiliyyətlərini, cəmiyyətdə rəftar və davranışını, mənəvi-əxlaqi, sosial keyfiyyətlərini qiymətləndirməsidir. Müəllimin özünüqiymətləndirməsi özünə təsəvvürlərin affektiv qiymətlərini daxil edir. Pedaqoji fəaliyyətdə özünüqiymətləndirmə müəllim şəxsiyyətinin sosial davranışının mühüm tənzimləyicisidir.

Müəllimlərin qarşılıqlı münasibətləri, özlərinə tələbkarlığı, uğurlara və uğursuzluqlara münasibətləri peşəkar özünüqiymətləndirmənin səviyyəsindən çox asılıdır. Peşəkar özünüqiymətləndirmə anlayışı altında pedaqoji psixologiyada müəllimin şüurunda onun özünə aid olan obrazlar və qiymətlər haqqında təsəvvürləri başa düşülür. Özünüdərketmədə iki qarşılıqlı əlaqə fərqləndirilir: məzmunlu: müəllimin özü haqqında bilik və təsəvvürləri (“Mən kiməm?”) və özünüqiymətləndirmə (“Mən necə müəlliməyəm?”).

Özünüdərketmənin məzmunlu və qiymətləndirici aspektləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Müəllimin özü haqqında istənilən mühakimələri özünüqiymətləndirmə-

yə daxil edilir. Qiymətləndirici özünüdərk etmə müəllimin özünə, başqalarına, özünün şəxsi keyfiyyətlərinə, özünə münasibəti əks etdirir. Müsbət özünüqiymətləndirmə özünəhörmətə, şəxsi dəyərlərə, insanın özü haqqında təsəvvürlərə müsbət özünüqiymətləndirmədir. Mənfi özünüqiymətləndirmə isə insanın özünə xoş olmayanları, özünüinkarı, öz şəxsiyyətinə mənfi münasibəti ifadə edir.

Peşəkar özünüqiymətləndirmə fəaliyyətdə dəyər və əhəmiyyətliyi müəyyən edir, habelə müəllimin pedaqoji fəaliyyətini və onun sosial davranışını şərtləndirir. O, həm də tənзимedicі və müdafiə funksiyalarını yerinə yetirir, müəllim şəxsiyyətinin davranışına, onun müəllimlik fəaliyyətinə, özünü-inkışafına, habelə şagirdlərinə və pedaqoji kollektivin üzvlərinə qarşılıqlı münasibətlərdə öz təsirini göstərir.

Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin peşəkar özünüqiymətləndirməsinin funksiyaları davranış və fəaliyyətin daxili tənзимedicі şərti kimi təzahür edir. Onun müdafiə funksiyası müəllim şəxsiyyətinin stabilliyini və avtonomluğunu təmin edir. Bir sözlə desək, o özünüdərk prosesinin əsasında yaranır. Peşəkar özünüqiymətləndirmə müəllimin peşə fəaliyyətinin təşəkkülündə, inkışafın müvafiq səviyyələrində müxtəlif mərhələlərdən keçir. Onun strukturunda iki komponenti-koqnitiv və emosional özünüqiymətləndirməni fərqləndirirlər. *Birinci komponent* müəllimin özü haqqında bilik və təsəvvürləri, *ikinci komponentə* müəllimin özünə münasibətindən məmnunluq hissi aiddir. Pedaqoji fəaliyyətdə bu komponentlər bir-biri ilə sıx bağlı olub funksionallaşır.

Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb struktura malik olmaqla inteqral psixoloji keyfiyyətlərə, müstəqil psixoloji fenomenə çevrilir. Peşəkar özünü-qiymətləndirmə müəllimin nəinki öz "Mən obraz"ını, onun münasibətlər sistemini, sosial davranış və rəftar tərzini, sosial mövqeyini, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini obyektiv qiymətləndirməsidir.

Bir sözlə, pedaqoji fəaliyyətdə peşəkar özünüqiymətləndirmə qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki xarakterinə görə təyin edilir və mürəkkəb təzahür xüsusiyyətlərinə malikdir. O müəllimin öz fəaliyyətində qarşıya qoyduğu məqsəddə yaranan çətinliklərin səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu zaman o özü üçün hansı nailiyyətləri uğurlu, hansılarını isə uğursuz qəbul edəcəyini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Деркач.А.А. Акмеологические основы развития профессионала [Электронный ресурс]. URL:<http://psychlib.ru/inc/absid.php?absid=49896> (дата обращения: 21.11.2018).
2. Кузьмицкий.А.Е. Самооценка персонала // СТЭЖ.-2011.-№13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/samootsenka-personala> (дата обращения: 22.11.2018).
3. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение.-СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК.-2014.-416 с.
4. Рикель.А.М. Профессиональная Я-концепция и профессиональная идентичность в структуре самосознания личности. Часть 2. //Психологические исследования: электронный научный журнал.-2011.-№ 3 (17).-С.11.

5. Рубинштейн.С.Л. Основы общей психологии-СПб: Питер.-2012.-713 с.
6. Столин. В.В. Самосознание личности [Текст] / В.В. Столин.-М. : МГУ,-2013.-286 с.

Summary

The Role of Professional Self-Standard in the Formation of Teachers' "I-image"

The scientific paper deals with the issues of self-esteem formation. This is a sustainable process, since its components exist in every human action and behaviour. Self-assessment being an important control mechanism is an educator's objective self-assessment of his professional opportunities, personal qualities, achievements in the professional context. It distinguishes important factors in his understanding. Author considers professional assessment as the main element of the teacher training process with its important factors.

Резюме

Роль профессионального самооценивания учителей в формировании образа «Я»

В данной научной статье рассматривается формирование самооценки учителей, который представляет собой непрерывный процесс, поскольку ее составляющие присутствуют в каждом действии и поведении, а также является важным механизмом контроля. Профессиональная самооценка – это правильная оценка педагогом своих профессиональных возможностей, личных качеств, достижений и положения в профессиональной среде как специалиста. Автор рассматривает профессиональную самооценку как важный элемент процесса подготовки педагогов, выделяет важные факторы в своем понимании.

Rəyçi: p.ü.f.d. A.R.Bünyatova

İCTİMAİ ELMLƏR

Hikmət Babaoğlu
Bakı Dövlət Universiteti

LEYLA NOVRUZUN "BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK: RİSKLƏR VƏ TƏHDİDLƏR FONUNDA BMT-DƏ İSLAHATLARIN ZƏRURİLİYİ" MONOQRAFİYASI HAQQINDA

Açar sözlər: *dünya siyasəti, islahatlar, geosiyasi reallıq, aktor, beynəlxalq təşkilatlar*

Keywords: *world policy, reforms, geopolitical reality, actor, international organizations*

Ключевые слова: *мировая политика, реформы, геополитическая реальность, актер, международные организации*

Müasir dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sistemində aktual olan mühüm məsələlərdən biri təhlükəsizlik problemdir. Siyasətşünaslıqda regional və beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr və konseptual yanaşmalar mövcuddur. Bu elmi-nəzəri və konseptual mənbələrin hər birində dünya siyasətinin inkişaf dinamikası və perspektivinə təsir edən strateji faktorlar sırasında beynəlxalq təhlükəsizlik məsələsinə xüsusi yer verilir. Tədqiqatçılar bu amilin post-modernist səciyyə daşıyan beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni geostrateji şərtlərin yaranmasında, eləcə də milli dövlətlər arasında çoxşaxəli münasibətlərin formalaşması və inkişafında mühüm rola malik olduğunu diqqətə çatdırırlar. Şübhəsiz ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması strateji xarakter daşıyan bir sıra amillərdən asılıdır. Bu sırada regional və qlobal güc mərkəzlərinin strateji kursu, milli dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar, hərbi və digər sahələri əhatə edən münasibətlərin xarakteristikası, eləcə də dünya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikası kimi faktorlar xüsusi yer tutur. Bunlarla yanaşı, mühüm tənzimləmə mexanizmlərinə malik olan beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti qlobal təhlükəsizliyin təmin olunmasında fundamental əhəmiyyətə malikdir.

Müasir geosiyasi reallıqların fonunda beynəlxalq münasibətlər sisteminin olduqca mürəkkəb xarakterə malik olduğu bəllidir. Bu mürəkkəblilik özünü proseslərin xaotikliyi, sistemin "anarxiya qanunları" ilə idarə olunması və iştirakçı subyektlərin-aktorların müxtəlifliyində göstərir. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminin başlıca aktoru olaraq qəbul edilən milli dövlətlər öz maraqlarını təmin et-

mək, müəyyən etdikləri geostrateji hədəflərə çatmaq üçün müxtəlif siyasi, iqtisadi, hərbi, institusional və digər vasitələrdən istifadə edirlər. Belə olan halda, əməkdaşlıq, uzlaşma, rəqabət, ziddiyyət, qarşılıqlı və digər bu kimi hallar ortaya çıxır. Bir çox hallarda regional və beynəlxalq proseslərin tənzimlənməsi zərurəti yaranır və milli dövlətlər təkbaşına tənzimləmə-nizamlama funksiyasını yerinə yetirə bilmirlər. Bu zaman milli dövlətləri vahid çətir altında birləşdirə biləcək universal platformaya ehtiyac yaranır. Müasir dünya siyasətində bu cür universal platforma əhəmiyyəti kəsb edən təsisat qismində məhz beynəlxalq təşkilatlar çıxış edirlər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya siyasətinin mühüm təsir mexanizmlərinə malik olan institusional aktoruna çevrilən beynəlxalq təşkilatların global təhlükəsizliyin təmin olunmasında rolu artmağa başladı. Xüsusilə də, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, beynəlxalq münasibətlər sistemində sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi vəzifəsinin təmin olunması məqsədilə yaradılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi qeyd edilməlidir. Tədqiqatçıların fikrincə, BMT ölkələr və xalqlar arasında münasibətlərin hərtərəfli əməkdaşlığı, hüquq bərabərliyi, beynəlxalq problemlərin həllində güc tətbiqinin və hədənin istifadə olunmasının qarşısının alınması, insan hüquq və azadlıqlarının tam reallaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına təsir göstərərək müasir dünyada sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə universal təşkilat kimi çıxış edir. Beləliklə, BMT-nin beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması prosesində mühüm rola və geniş imkanlara malik olduğu qeyd edilir. Bu məsələ müxtəlif strateji araşdırma mərkəzləri, siyasətşünas-alimlər tərəfindən araşdırma predmetinə çevrilir. Ölkəmizdə də BMT-nin dünya siyasətində və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında roluna dair müxtəlif fundamental xarakterli tədqiqat işləri ərsəyə gətirilir. Leyla Novruzun da sadalanan məsələlərin analitik tədqiqat predmetinə çevrildiyi, mühüm elmi-nəzəri və konseptual yanaşmaların diqqətə çatdırıldığı “Beynəlxalq təhlükəsizlik: risklər və təhdidlər fonunda BMT-də islahatların zəruriliyi” adlı monoqrafiyası bu baxımdan mühüm mötəbər mənbədir.

Global miqyasda geosiyasi mənzərənin mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri və risklərinin analiz olunduğu kitabda beynəlxalq təhlükəsizliyin müxtəlif elementləri və formaları tədqiqat predmetinə çevrilib, tərkiləş, ekoloji təhlükəsizlik, insan hüquqları və milli təhlükəsizlik kimi məsələlər müasir elmi yanaşmalar əsasında diqqətə təqdim edilib. Müəllif beynəlxalq təhlükəsizliyə ənənəvi və yeni yanaşmaları bir-birindən fərqləndirərək müxtəlif konseptual mənbələr və empirik nümunələr kontekstində analitik qənaətlərini ifadə edib. Qeyd olunub ki, beynəlxalq təhlükəsizliyə daxil olan parametrlər sırasında qeyri-xətti münasibətlər qərarlaşıb. Bu o deməkdir ki, global təhlükəsizlik sistemində ən kiçik dəyişiklik belə ciddi fəsadlar verə bilər. Eyni zamanda, istənilən an gözlənilməz situasiyalar meydana çıxıb, ona görə də müxtəlif vaxtlarda ortaya çıxan spontan proseslər beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində risk amilini də əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə almağı tələb edir. Müəllifin bu analitik qənaəti tamamilə doğru və dəqiqdir, çünki yeni geostrateji şərtlər fonunda regional və global güc mərkəzlərinin atdığı addımlar beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir edən gözlənilməz situasiyaların yaranmasına, geosiyasi

ziddiyyətlər və konfrontasiya hallarının dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Leyla Novruz beynəlxalq təhlükəsizliyin klassik tərifini verərək "beynəlxalq təhlükəsizlik hər bir dövlətin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin azad inkişafı üçün səmərəli beynəlxalq şəraitin yaradıldığı dünya nizamı deməkdir. Bu əsasda beynəlxalq təhlükəsizlik ilk növbədə insanın rifahının yaxşılaşdırılmasını, hüququn təminatını, təhlükəsizliyin qorunmasını, azadlığın təmin edilməsini və s. nəzərdə tutur", – deyə vurğulayır. Bu yanaşma isə beynəlxalq təhlükəsizliyi iki səviyyədə dərk etməyə imkan verir. Birincisi, geniş mənada siyasi, iqtisadi, humanitar, informasiya, ekoloji və başqa aspektləri özündə ehtiva edir. İkincisi isə, məhdud mənada təhlükəsizliyi, konkret olaraq, hərbi-siyasi aspekti əhatə edir. Kitabda beynəlxalq təhlükəsizlik kontekstində ətraf mühitin qorunması və insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri də öz əksini tapıb. Bu, olduqca mütərəqqi yanaşmadır, çünki müasir dövrdə milli, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması təkcə siyasi, iqtisadi, hərbi amillərdən asılı deyil. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması və mühüm humanitar faktor kimi insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsi də mühüm aktuallığa malikdir.

Leyla Novruzun "Beynəlxalq təhlükəsizlik: risklər və təhdidlər fonunda BMT-də islahatların zəruriliyi" adlı monoqrafiyasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaranma səbəbləri, strukturu və məqsədlərindən geniş bəhs edilib, təşkilatın dünya siyasətində rolunun araşdırılması ilə yanaşı, yeni geostrateji şərtlər və tələblər fonunda bu qurumun hazırkı durumu və perspektivinə dair baxışlar analitik tədqiqat predmetinə çevrilib. Müəllif hazırda çox aktual olan-həm tədqiqatçı-alimlərin, siyasətşünasların, həm də strateji araşdırma mərkəzlərinin diqqətə çatdırdığı bir məsələyə-BMT-də islahatların aparılmasının zəruriliyini şərtləndirən amillərə toxunub, dünyada sülh və təhlükəsizliyin təmini məsələsini bəhs olunan təşkilatda islahatlar aparılması məsələsi kontekstində təhlil edib. Vurğulanıb ki, BMT-nin hazırkı tarixi mərhələdə öz rolunu və funksiyasını tam yerinə yetirməsi üçün ciddi yenilənmələrə ehtiyac var. Bu dəyişikliklər BMT kimi nüfuzlu və universal funksiyalı bir beynəlxalq təşkilatın XXI əsrin çağırışlarına uyğun yenilənməsini şərtləndirəcək. Bunun üçün isə qlobal güc mərkəzlərinin-böyük dövlətlərin ortaq iradə və söylər çərçivəsində strateji xarakterli addımlar atması lazımdır. Əlbəttə, bu qənaət müasir beynəlxalq münasibətlərin reallıqlarını-səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların qlobal təhlükəsizliyin təmin olunmasında roluna dəqiq yanaşmanın ifadəsidir. Bəllidir ki, müasir mərhələdə beynəlxalq təşkilatlar sadəcə olaraq böyük dövlətlərin maraqlarını qoruyan təsisatlar kimi çıxış edirlər. Hegemon dövlətlər bu təşkilatlar vasitəsilə öz strateji maraqlarını təmin etmək üçün subyektiv qərarlarını qanuniləşdirmək və geosiyasi hərəkətlərə (ekspansionist siyasətə) hüquqi zəmin yaratmaq imkanına sahibdirlər. Bu reallıqlar fonunda beynəlxalq münasibətlər sistemində xaoslu mühit hökm sürür, hər hansı bir sivil tənzimləmə-nizamlama mexanizmi olmadığına görə sistem "anarxiya qanunu" əsasında idarə olunur. Buna görə də həlledici amil dövlətlərin strateji maraqlarıdır, tənzimləmə mexanizmi isə beynəlxalq təşkilatlar yox, güc balansı-nizamı əsasında formalaşan iyerarxiyadır. Ona görə də beynəlxalq təşki-

latların qlobal təhlükəsizlik sistemində rolunun artırılması strateji zərurətdir, bunun üçün isə güc mərkəzlərinin birgə geostrateji iradəsi çərçivəsində BMT kimi universal xarakterli beynəlxalq təşkilatda funksional xarakterli struktur islahatlarının aparılması vacibdir.

Monoqrafiyada müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin müstəqil aktoru olan, Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti kimi çıxış edən Azərbaycanın BMT-də təmsilçiliyi, ölkəmizin bu təşkilata üzvlüyə qəbulu və əlaqələrinin inkişaf dinamikası tarixi-geosiyasi faktlar kontekstində analitik tədqiqat predmetinə çevrilib. Əlbəttə, Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatında özünün milli maraqlarına müvafiq surətdə uğurla təmsil olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təşkilatın müxtəlif proqramlarında müvəffəqiyyətlə iştirak edən ölkəmiz bu mötəbər beynəlxalq təşkilat vasitəsilə həm də özünün ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərini inkişaf etdirir.

Kitabda 2011-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycanın BMT Baş Məclisinin plenar iclasında gizli səsvermənin nəticələrinə əsasən 2012-2013-cü illərdə Şərqi Avropa bölgəsini Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasında təmsil edəcək qeyri-daimi (müvəqqəti) üzv seçilməsini şərtləndirən amillər və bu diplomatik nailiyyətin əhəmiyyəti də diqqətə çatdırılıb. Həqiqətən də, Azərbaycanın 155 dövlətin dəstəyi ilə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi ölkəmizin yüksək beynəlxalq nüfuzunun göstəricisidir. Azərbaycanın BMT TŞ-yə sədrlik müddətini uğurla həyata keçirməsi dünyanın diqqət mərkəzində olub. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdə BMT TŞ-də dünyanı narahat edən bir sıra mühüm məsələlər gündəliyə daxil edilib və səmərəli müzakirələr aparılıb. Azərbaycan BMT TŞ-dəki fəaliyyəti ilə humanizm dəyərlərinə, dünyanın müxtəlif regionlarındakı münaqişələrin aradan qaldırılması üçün göstərilən səylərə verdiyi önəmi nümayiş etdirib. Bir sözlə, ədalətin, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin qorunmasını BMT Təhlükəsizlik Şurasında özünün prioritet məqsədi kimi qarşıya qoyan ölkəmiz iki il ərzində qurumun qeyri-daimi üzvü kimi uğurlu fəaliyyətini davam etdirib, sədrliyi dövründə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına töhfələrini verib, Şuranın gündəliyində duran məsələlərin müzakirəsində fəal rol oynayıb və öz qətiyyətli mövqeyini ortaya qoyub. Məhz bəhs olunan monoqrafiyada bu reallığın faktlar əsasında analiz olunması, strateji əhəmiyyətli mühüm məqamların diqqətə çatdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın BMT kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatın tribunasından səmərəli istifadə edərək reallıqları, xüsusilə də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırması, sözügedən məsələni daim aktual mövzu olaraq gündəmdə saxlaması da monoqrafiyada əksini tapan mühüm məsələlərdəndir. Məlumdur ki, 1992-1993-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün genişlənməsi ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 6 bəyanatında, eləcə də qurumun 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığının zəruriliyi bildirilib. Kitabda bu məqamlara toxunan müəllif qeyd edib ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində böyük məsuliyyət

daşıyır, bu prosesdə ciddi rol oynamalıdır. BMT-nin fəal üzvlərindən birinin ərazi bütövlüyünün bərpasında BMT-nin əsas məsuliyyət daşıyanlardan biri olması təşkilatın Nizamnaməsində yazılıb. Vurğulanıb ki, münaqişənin həlli fəlsəfəsi ayındır – Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmalı, vurulan ziyanın əvəzi ödənilməli və insanlar öz evlərinə qayıtmalıdır. BMT-nin Nizamnaməsi bütün bu vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə hüquqi əsas verir, söhbət birbaşa Təhlükəsizlik Şurasının funksiyasına aid olan məsələdən gedir.

Bütövlükdə, monoqrafiya beynəlxalq təhlükəsizliyin aktual məsələlərinin, BMT-nin dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminin tənzimlənməsində funksional qurum və institusional faktor kimi rolunun, təşkilat daxilində struktur islahatlarının aparılmasını şərtləndirən fundamental strateji amillərin, bu məsələnin beynəlxalq təhlükəsizlik kontekstində vacibliyi və əhəmiyyətinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, “Beynəlxalq təhlükəsizlik: risklər və təhdidlər fonunda BMT-də islahatların zəruriliyi” adlı monoqrafiya Azərbaycanın xarici siyasət kursunda beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə strateji xarakterli əlaqələrinin tədqiq olunmasına, bu kontekstdə mövcud durumun dəyərləndirilməsi və gələcəyə dair proqnozların ifadə olunmasına imkan verən mötəbər elmi mənbədir.

Summary

Review of the Leyla Novruz's Monograph "International Security: Necessity of Reforms at the UN against Risks and Threats"

Security is one of the most important issues in modern world politics and international relations. Leyla Novruz's monograph "International Security: Necessity of Reforms at the UN against Risks and Threats" is a reliable source in this field, which has become the subject of an analytical study, highlights important scientific, theoretical and conceptual approaches.

The article focuses on the content of the monograph, which analyzes the complexity, contradictions and risks of the global geopolitical picture. The relationship between various elements and forms of security were clarified in the context of modern scientific approaches (disarmament, environmental security, human rights and national security).

The paper gives an overview of the history of Azerbaijan's accession to the UN, the work of missions and the dynamics of development of relations in the context of historical and geopolitical facts. Common, concrete practical and prognostic aspects were given in order to determine the necessity of reforms at the UN in the process of forming a new world system.

Резюме

Обзор монографии Лейлы Новруз: «Международная безопасность: необходимость реформ в ООН на фоне рисков и угроз»

Одним из важнейших вопросов современной мировой политики и системы международных отношений является проблема безопасности. Монография Лейлы Новруз «Международная безопасность: необходимость реформ в ООН на фоне рис-

ков и угроз», ставшая предметом аналитического исследования освещает важные научно-теоритические и концептуальные подходы, является надёжным источником в этой области.

В статье основное внимание уделяется содержанию монографии, где анализируются сложность, противоречия и риски глобальной геополитической картины, а также соотношение между различными элементами, формами безопасности в контексте современных научных подходов (разоружение, экологическая безопасность, права человека и национальная безопасность).

Представлен обзор истории принятия Азербайджана в членство ООН, деятельности представительства и динамика развития отношений в контексте историко-геополитических фактов, при этом был дан анализ общих и конкретных практических и прогностических аспектов для необходимости реформирования ООН в процессе формирования нового миропорядка.

Rəyçi: prof. İ.F.Kazımbəyli

*Али Мамедов
Шукюфа Джабарова
Азербайджанский Университет Языков*

ИДЕИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАСАН БЕК СЕЛИМ БЕК ОГЛУ ЗАРДАБИ

Ключевые слова: *Азербайджан, мультикультурализм, гуманизм, свободомыслие*
Açar sözlər: *Azərbaycan, multikulturalizm, humanizm, azadfikirlilik*
Keywords: *Azerbaijan, multiculturalism, humanism, free thinking*

Гасан бек Зардаби-яркий представитель свободомыслия XIX века. Г.Зардаби это выдающийся просветитель и общественный деятель Азербайджана, родоначальник национальной печати Азербайджана, прославленный публицист-демократ, наставник и ученый-естествоиспытатель. Вехи биографии великого мыслителя оказали самое непосредственное влияние на формирование его идей толерантности и мультикультурализма. Начальное образование Г.Зардаби получил в г. Шемаха, затем продолжил учебу в г. Тифлисе. В 1861 году Г.Зардаби поступает в Московский университет. Завершает свое образование в 1865 году, становясь тем самым первым азербайджанцем, выпускником Московского университета.

Годы учебы в Московском Государственном Университете оказали огромное, непреходящее влияние на формирование мировоззрения Г.Зардаби. Здесь он познакомился и близко общался с революционером, известным поэтом А.Н.Плещеевым. Гасан-бек дружил со знаменитым историком С.М.Соловьевым и его семьей. Постоянно посещая их дом, Гасан-бек общался и с дочерью знаменитого ученого и постепенно между молодыми людьми возникли искренние чувства. Как впоследствии написала в своих воспоминаниях жена Гасан-бека Меликова-Ханифа-ханум, «чувства девушки к нему были тоже серьезными. Но Гасанбек знал, что народ с консервативными взглядами отвернется и от него и от жены, если он, первый получивший образование мусульманин, женится на христианке, и он отказался от брака с горячо любимой девушкой и по окончании учения вернулся на родину служить своему народу» [1].

Г.Зардаби был первым дарвинистом Азербайджана, широко пропагандировал и популяризировал идеи Дарвина. Он внимательно следил за естественнонаучными достижениями своего времени. Г.Зардаби перевел на азербайджанский язык книгу Иоганна Болле «Краткое руководство к правильному воспитанию шелковичного червя». Он широко комментировал результаты наблюдений астрономов Андерсена в Эдинбурге, профессора Гла-

зенапа в Петербурге, высоко ценил работы русских естествоиспытателей И.И.Мечникова, И.М.Сеченова, Д.И.Менделеева, К.А.Тимирязева и др. Он близко общался с передовой российской интеллигенцией. Дочь Г.Зардаби Гарибе Султан-ханум в своих воспоминаниях донесла до нас важный факт его биографии: «Папа очень любил принимать гостей. Не помню, это было или в 1896, или в 1897 году. Он... сообщил маме, что к нему в редакцию пришли дорогие гости из России, что их надо достойно встретить... Вечером гости с папой пришли к нам, мама их встретила на веранде, им очень понравилось, что мама в совершенстве владеет русским языком... Один из гостей хорошо пел. Вообще я не видела отца никогда в таком приподнятом настроении. Но они иногда становились серьезными, говорили о тяжелом положении рабочих... Папа только утром нам сказал, что один из гостей был писатель Максим Горький, другой-певец Шаляпин» [1]. Гасан-бек дружил с учителем немецкого языка Бакинской реальной гимназии Христианом Цинком. В объявлении, которое он опубликовал на страницах «Бакинского листка» о создании в Баку Благотворительного общества помощи учащимся мусульманам, он писал: «Так как благотворительность присуща натуре всякого человека, а единственную целью предполагаемого общества будет благотворительность, то членами того общества могут быть лица обоего пола и какой бы то ни было нации и веры» [6, с.235].

Как видим, великий ученый отличался высоким уровнем толерантности, ценил в людях их человеческие качества, одинаково уважительно относился ко всем этносам и конфессиям. Г.Зардаби возмущался, что мусульманское духовенство проповедовало крайнюю нетерпимость к иноверцам, запрещало верующим всякие контакты с христианами и представителями других конфессий. Он резко выступал против того, что любое новшество духовенство встречало с бешенством, считало его несовместимым с шариатом, а тех, кто стремился получить светское образование, пытался хоть немного изменить старые обычаи, традиционные устои ислама и общества, объявляло вероотступником.

Делясь своими воспоминаниями детства, Г.Зардаби в газете «Каспий» за №18 от 1884 года пишет, что когда он возвращался из Шемахинского училища на каникулы в родное село, в деревне все сторонились его, потому что он был в гимназическом платье. «Я ехал шагом и с любопытством рассматривал пилигримов; я заметил мою кормилицу, няньку, с которой я расстался самым дружеским образом, товарищей детства, которым я с удовольствием протянул бы руку. Но, увы! Никто из них не обращал на меня ни малейшего внимания. Все точно сговорились не узнавать меня, все сторонились меня, как зачумленного, я был в гяурском костюме, в гимназическом платье» [4]. Г.Зардаби считал такое положение нетерпимым, настаивал на решительном его изменении.

Таким образом, прогресс общества, как утверждал Г.Зардаби вслед за просветителями, невозможен без активного развития науки, светской куль-

туры и образования. Культурное неравенство в обществе выражается в неодинаковом уровне потребления ценностей материальной и духовной культуры. Неравенство культурное основывается, прежде всего, на экономическом неравенстве, на неравенстве собственности.

Различия в социально-политических и классовых позициях просветителей сказались на их понимании идеала будущей жизни. Одни осуждали феодальную роскошь, но от развития крупной капиталистической собственности ожидали только хорошее, другие категорически утверждали несовместимость роскоши с правом и порицали всякое неравенство в имущественном положении.

Основой разумного социального строя, полагает Г.Зардаби, является отказ от частной собственности. Он решительно выступает против феодальной формы собственности. В отличие от французских физиократов, считавших земельную собственность происшедшей от бога, Г.Зардаби считает основой собственности ослабление чувства общности в народе, развитие индивидуализма в процессе разложения общинного быта. «Поземельная собственность в том виде, в каком она существует в настоящее время – позднейшего происхождения, и что она в будущем необходимо должна претерпеть изменения, как в форме пользования, так и в форме владения – несомненно» [4] – писал Г.Зардаби.

Излагая причину разделения общества на бедных и богатых, Г.Зардаби указывает, что «человек обливается потом, трудится, а из-за его невежества добытое-отнимается у него сильным. Этим он дает богатому возможность усилиться еще больше за его счет» [7]. В результате этого первые стали эксплуататорами, другие-эксплуатируемыми. Отсюда расслоение общества на два противоположных класса, один из которых утопает в роскоши, а другой-угнетенные-довольствуется минимумом. О положении бедных и богатых в обществе и их взаимоотношении друг с другом газета просветителей писала: «Слабые, обессиливаясь, постепенно создали возможность для большего укрепления сильных. Бедный стал уповать на богатого... Богатому это было на руку. Он использовал невежество, беспомощность, отсталость бедного для своего безраздельного господства. Он прилагал все силы, чтобы закрыть бедному рот, чтобы он не заговорил, закрыть глаза, чтобы бедный не мог видеть. Богатый вечно стремился не допускать бедного к светочу знаний и грамоте, ибо если бедняк станет грамотным и получит образование, то потребует свои права. Богатому импонирует, наоборот, то, чтобы бедный остался невежественным, ибо в этом-то и источник могущества и силы» [7].

Бесправное положение жалких и обездоленных людей особенно ярко, пишет «Экинчи», выражено на Востоке. На Востоке имеются богачи, перед произволом которых бледнеют даже деяния фараонов. Они, продолжает газета, выжимая из бедных последние соки, довели их до такой жалкой участи, когда они даже хлеба насущного найти не в состоянии. «Большинство людей,-писала в одной из статей просветительская газета, лишено возможности

господствовать над природой, пользоваться своим правом на жизнь. Право человека на мир, на природу ущемляется. Он не может себя считать перлом вселенной. Его ум работает на сильных мира сего, на богатых. Богатый, угнетая бедных, эксплуатируя бедных, думает только о своей выгоде» [7].

Согласно просветительской концепции, все современное общество подразделяется на две противоположные друг другу категории людей, у которых интересы, цели, понимание и смысл жизни абсолютно разные.

Первая категория-угнетатели и разорители: деспоты-шахи, реакционные представители духовенства, живущие за счет народа, ведущие паразитический образ жизни. Вторая категория-это люди, создающие материальные и духовные ценности и не строящие свое счастье на несчастье других: ремесленники и земледельцы, деятели науки и литературы.

Если в нравственных поступках первой категории людей определяющими являются:

- несправедливость и насилие,
  - эгоизм и карьера,
  - обман и лицемерие,
  - алчность и жадность,
  - коварство и бесчеловечность,
  - неверность и вражда и т. п.,
- то для второй категории характерны:
- честность и правдивость,
  - мужество,
  - щедрость и благородство,
  - любовь и искренняя дружба,
  - справедливость и человечность,
  - уважение и взаимопомощь и т. п.

Гасан– бек Зардаби, вслед за другими просветителями, не ограничился лишь рассуждениями по объяснению разных по своему нравственному сознанию людей. Он резко критиковал стоящих у власти и восхвалял народные массы, хотя в то время для этого нужна была огромная смелость. Говоря о равенстве и свободе, Г.Зардаби в первую очередь имеет в виду свободу от феодального порабощения и уравнивания граждан перед законом. Но в отличие от многих других представителей антифеодального движения он как бы угадывает и подчеркивает, что свобода и равенство могут стать реальностью в результате коренных преобразований не только в области правовых отношений, но и в социально+экономической сфере. Отсюда такой обостренный интерес Г.Зардаби к принципу частной собственности, с возникновением которой он связывает исчезновение первоначального равенства и чистоты общественных нравов.

Конечно, в свете современных знаний о причинах происхождения частной собственности нетрудно заметить наивный, донаучный характер многих его рассуждений. Но можно ли не проникнуться величайшим уваже-

нием к историческому чутью азербайджанского просветителя в понимании разрушительных, антиобщественных тенденций, изначально заложенных в частной собственности?!

Предметом ожесточенных нападок просветителей, по существу, была господствующая феодальная форма собственности. Ограниченные условиями и понятиями времени, они не могли возвыситься до требования полной ликвидации всякой частной собственности— этого обязательного условия последовательной свободы и равенства.

Просветители не могли понять в силу исторической ограниченности появления в обществе бедных и богатых. Их объяснение причин разделения общества на бедных и богатых является неправильным, что не удивительно в силу того, что им не были известны законы общественного развития. Они не могли вскрыть сущность классового общества.

Но, тем не менее, азербайджанские просветители высказали очень ценные мысли, которые имели большое значение для своего времени, мысли об устройстве справедливого и процветающего общества, где торжествует разум и человечность, где человек достигает наивысшего совершенства и не в последнюю очередь— вследствие распространения светской культуры. Следовательно, антирелигиозное свободомыслие просветителей развивалось на серьезной по тем временам теоретико-философской базе: нападки на религию и духовенство не были случайными, а были закономерным результатом разработки философской проблематики на натуралистической основе.

Главной заботой Г.Зардаби было просвещение местного населения, возможность получать образование на родном языке, женское образование, идеи национального самосознания и самоопределения. Он верил в будущее восточных народов, призывал молодежь овладевать основами естественных и общественных наук, распространять в городах и селах науку, культуру, новые традиции, идею дружбы, равенства и равноправия народов и наций. Г.Зардаби решительно выступал против деления мусульман на шиитов и суннитов. Он читал, что это не только углубляет пропасть между самими мусульманами, но и между мусульманами и не мусульманами, представителями различных конфессий, разжигает вражду, недоверие, постоянные ссоры и распри между ними.

Г.Зардаби выступал против рабского закрепощения женщин. Неоднократно в своих статьях и выступлениях на страницах газет «Экинчи» и «Каспий», он требовал равноправия женщин, их освобождения от пут шариата. По его глубокому убеждению, затворничество женщин, пренебрежительное отношение к ее умственному и духовному развитию ведет к деградации общества. Что может дать подрастающему ребенку безграмотная и невежественная мать? Он подчеркивал, что такое унижительное положение женщин в обществе мешает воспитанию благонравия у детей и молодежи.

Общественное разделение полов, беспросветная жизнь матери губительно действует на детей, она не может, в силу своей безграмотности и суеверий, ру-

ководить их умственным развитием. Г.Зардаби подчеркивал, что в условиях такой жизни исчезают благородные побуждения у детей, горизонт их сообразительности и идеалов становится крайне узким; юноша, воспитанный в такой среде, вступает в жизнь уже лишенным высших интересов [6, с.237].

Он твердо стоял на позициях гуманизма, боролся против взгляда на женщину, как на неполноценного человека, как на низшее, слабое существо. Он всегда подчеркивал, что женщина не рабыня своего мужа, а полноправный член общества, главнейшая опора здорового быта и семейного очага, ибо она является воспитательницей молодого поколения. Г.Зардаби считал образование женщин первым условием их освобождения. Он несколько лет упорно боролся за открытие школ для женщин, его уважительно называли «отцом мусульманок Кавказа».

Г.Зардаби неоднократно выступал против угнетения всех народов, за их просвещение и духовное возрождение, против темноты и невежества. Он говорил о равноправии всех членов общества, вне зависимости от конфессиональной, этнической, расовой и иной принадлежности. Все люди обладают одинаковыми правами всех сферах жизни – политической, экономической, духовной. Эти идеи созвучны идеям современного мультикультурализма, который провозглашает сохранение всех форм инаковости главной задачей нынешнего общества.

Литература

1. Анар Воспоминания о сеятеле // Издательство «Известия», 1989.
[//http://azeribooks.narod.ru/proza/anar/vospominaniya_o_seyatele.htm](http://azeribooks.narod.ru/proza/anar/vospominaniya_o_seyatele.htm)
2. Геюшев З.Б. К вопросу о характере мировоззрения Г.Б.Зардаби.– Журнал «Философские науки», 1962, № 1.
3. Зардаби Г. Избранные произведения. Баку, 1960.
4. Зардаби Г. Избранные статьи и письма. Баку, 1962.
5. Мамедов А.С. Свободомыслие просветителей Азербайджана, Баку, 1987.
6. Мамедов А.С., Джабарова Ш.Б. Свободомыслие– духовная ценность на пути к Азербайджанской модели мультикультурализма. Баку, 2019.
7. Газета «Экинчи», № 15, 1877.

Xülasə

Həsən bəy Səlim bəy oğlu Zərdabinin yaradıcılığında multikulturalizm və tolerantlıq ideyaları

Prof.A.Məmmədovun və dos.Ş.Cabarovanın məqaləsində H.Zərdabinin dünyagörüşündə multikulturalizm və tolerantlıq ideyalarının formalaşmasının məənşəyi araşdırılır. Müəlliflər göstərir ki, böyük maarifçi humanizm mövqelərində dayanmış, qadınların hüquqları uğrunda mübarizə aparmış, bütün xalqların zülmünə qarşı çıxmış, konfessiyasından, etnik, irqi və digər mənsubiyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabərliyi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Summary
The Ideas of Multiculturalism and Tolerance
In Hasan Bey Salim Bey Zardabi's Works

The paper deals with the formation source of H. Zardabi's multicultural and tolerant ideas. Great educator's position of humanism, fight for women rights, fight against the all people's oppression, for the equality is highlighted in this research paper.

Rəyçi: dos. Ə.M. Abdiyeva

TİBB ELMLƏRİ

Aygün Kərimova
Xatirə Əzizova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ RADİASIYA MƏNBƏLƏRİ VƏ İNSANLARA TƏSİRİ

Açar sözlər: *radiasiya, radon, atom, xəstəlik, ionlaşdırıcı*

Keywords: *radiation, radon, atom, disease, ionizer*

Ключевые слова: *радиация, радон, атом, болезнь, ионизатор*

Özündə böyük təhlükə daşıyan “radiasiya” anlayışı işlədilən zaman insanlarda böyük təşvişə səbəb olur. Əslində isə radiasiya yeni bir anlayış deyil və Yer kürəsində yaşayan əhali daim müxtəlif növ radiasiya fonunun təsirinə məruz qalır. “Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq, əhali üçün orta illik yol verilən doza 0,001zivertə (zv) bərabərdir və ya insanın bütün həyatı dövründə (70 il) yol Radiasiya təhlükəli işlərdə çalışan işçilər üçün yol verilən illik doza 0,02 zv-ə və ya həyatının müəyyən fəaliyyəti dövründə (50 il) yol verilən doza 1 zv-ə bərabər götürülür.

Təbii radiasiya fonu – buna kosmik və yer mənşəli təbii mənbələrin törətdiyi ionlaşdırıcı şüalanma aiddir. Kosmik və Günəş fəaliyyəti ilə bağlı olan şüalanma xarici şüalanmadır. Yer kürəsinin bütün səthi kosmik şüalanmaya məruz qalır, amma bu şüalanma qeyri-bərabər paylanır [3, s.101]. Dəniz səviyyəsindən hündürdə yerləşən coğrafi obyektlər, qütblər və burada yaşayanlar, tez-tez aviasəyahətlər edən insanlar, kosmonavtlar daha çox kosmik şüalanmanın təsirinə məruz qalırlar. Buna görə də mütəxəssislər ay ərzində 72 saatdan çox uçuşda keçirməyi tövsiyə etmirlər.

Yer mənşəli radiasiya mənbələri dedikdə isə torpaqda, suda, havada olan təbii radioaktiv maddələr (kalium, tritium, uran, torium, qurğuşun və s.) və onların parçalanma məhsulu olan radioaktiv qazlar – radon, aktinon və s. nəzərdə tutulur. Bu maddələr həm də su, hava və torpaq vasitəsilə bitki, heyvan və insandan ibarət qida zəncirinə daxil olur. Belə şüalanma daxili şüalanma adlanır.

Texnoloji yolla dəyişdirilmiş radiasiya fonu – bu zaman insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış mənbələrin yaratdığı ionlaşdırıcı şüalanma nəzərdə tutulur: radioaktiv filiz yataqlarında görülən işlər, termal sularda elektrik enerjisi istehsalında və evlərin qızdırılmasında istifadə, radon vanna-

larında müalicə məqsədi ilə istifadə, istilik elektrik stansiyalarında kömürün yandırılması, tərkibində təbii radioaktiv maddələr olan inşaat materiallarından istifadə və s.

Özündə təbii radiasiya saxlayan materiallardan biri də qranitdir. Bu materialdan xüsusilə də metro stansiyalarında, yeraltı keçidlərdə, həmçinin mətbəxin interyerində istifadə olunur. Məsələn, Nyu-York dəmiryolu vağzalının tikintisində qranitdən geniş istifadə edildiyinə görə dünyada radiasiya fonu ən yüksək olan vağzallardandır.

Müəyyən edilib ki, mövcud olan bütün təbii mənbələrdən təbii şəraitdə ən böyük təhlükə yaradan qorxusu və tamı olmayan, eyni zamanda gözlə görünməyən ağır radon qazıdır. Radon yerin qatlarından sızan qazdır, lakin onun havada olduğu konsentrasiyası yer kürəsinin ayrı-ayrı bölgələrində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bünövrə, zirzəmi və döşəmədən sızan, təbii radionuklidlərlə zəngin tikinti materiallarından ayrılan radon otaqlarda cəmlənir. İstiliyin saxlanması məqsədi ilə otaqların hermetikləşdirilməsi radonun otaqdan xaric olmasını daha da mürəkkəbləşdirir [4, s.12]. Radon problemi xüsusi ilə aşağı mərtəbəli və gil-torpaq tərkibli tikinti materiallarından inşa edilmiş evlər üçün xarakterikdir. Əksər tikinti materialları (daş, beton, qranit, pemza və gil-torpaqdan hazırlanmış kərpic, xüsusilə oda davamlı kərpic) az miqdarda olsa da radonun ayrılması ilə xarakterizə olunur.

Süni radiasiya növü – bura nüvə sınağı, AES-də baş verən qəzalar, ionlaşdırıcı şüalardan tibbdə istifadə, məişətdə bir sıra cihazlardan istifadə və s. aiddir. İnsanlara təsir edən əsas texnogen mənbəli radiasiya – atmosferdə nüvə silahının sınaqlardan keçirilməsi, Atom Elektrik Stansiyalarında və nüvə reaktorlarında qəzaların baş verməsi və onların istismar edilməsinin nəticələri ilə əlaqədar radioaktiv tərkibli yağıntıların düşməsi və radioaktiv tullantıların toplanmasıdır. Həyat təcrübəsindən görüldüyü kimi, Çernobl və Fukusima qəzaları kimi baş vermiş hadisələr radiasiyanın insanlara nəzarət edilə bilinməyən təsiri ilə nəticələnir.

Tibb müəssisələrində radioaktiv mənbələrin və ionlaşdırıcı şüalanma qurğularının istifadəsi ilə pasiyentlərin tibbi müayinəsi və müalicəsi həyata keçirilir. Bunlardan hər birimizin ən çox razılaşdığı rentgen müayinəsidir ki, sümük sınığının aşkar olunması, ağ ciyər xəstəliklərinin müəyyən edilməsi və daha bir çox diaqnostik işlərin aparılmasında əvəzsiz müayinə üsuludur. Radioaktiv preparatların tətbiqi ilə müalicə isə xüsusilə onkoloji xəstələr üçün nəzərdə tutulmuş müasir üsullardan biridir. Bu sahənin gündən günə inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, yeni nüvə təbabəti termini tətbiq edilməkdədir.

Əhalinin tibbi rentgen-radioloji müayinəsindən keçirilməsi zamanı şüalanma dozaları radiasiya təhlükəsizliyi sahəsindəki qayda, norma və normativlərə uyğun olmalıdır. Tibbi rentgen-radioloji müayinəsi və müalicəsi zamanı xəstənin tələbi ilə ona göstərilən və ya aldığı şüalanma dozası və şüalanmanın mümkün nəticəsi barədə tam məlumat verilməlidir. Epidemioloji nöqtəyi-nəzərdən təhlükəli xəstəliklərin aşkar edilməsi məqsədilə aparılan profilaktiki müayinələr, habelə rentgen müayinəsi yeganə diaqnostik vasitə olduğu hallar istisna olmaqla xəstə tibbi rentgen-radioloji müayinəsindən keçməkdən imtina edə bilər.

Digər bir şüalanma mənbəyi hava limanlarında geniş tətbiq olunan skanerdır. Bunların iş prinsipi rentgen şüalarının təsirinə əsaslanır. İstehsalçıların bu cihazların təhlükəsiz olduğunu söyləmələrinə baxmayaraq, bəzi mütəxəssislər əslində şüalanma dozasını deyiləndən dəfələrlə çox olduğunu deyir və il ərzində bu skanerdən 20 dəfədən çox keçməməyi məsləhət bilirlər.

Məişətdə geniş istifadə olunan rəngli televizorlar və kompüterlər də şüalanma mənbəyidir. Amma istehsalçının dediyinə görə əsasən plazma və maye kristal displeyə malik televizorlar daha az şüalanma mənbəyidir. Təhlükəsizlik məqsədilə kompüterlə işləyən zaman hər 2 saatdan bir 10-15 dəq. fasilə edilməlidir, hamilə qadınlar kompüter arxasında işləməməlidir, informatika otaqlarında müəllim və şagirdlər 4 saatdan artıq vaxt keçirməməlidir.

İndiyə kimi mobil telefonların şüasının insan orqanizmə təsir xüsusiyyətləri demək olar ki, hələ də tam aydınlaşdırılmayıb. Müxtəlif ölkə alimlərinin bioloji obyektlər üzərində apardıqları çoxsaylı tədqiqatların nəticələri bir çox hallarda uyğun gəlmir, digər hallarda isə ümumiyyətlə ziddiyyətli xarakter daşıyır [2, s.23]. Mübahisə doğuran yeganə fakt odur ki, mobil telefonların şüası insan orqanizmi üçün zərərliyə. Buna görə də mobil telefon istifadəçiləri bir sıra ehtiyat tədbirləri görməlidirlər:

- lazım olmayan hallarda mobil telefondan istifadə etməyin
- fasiləsiz olaraq 3-4 dəqiqədən artıq danışmayın
- uşaqların telefonlardan istifadə etməsinə icazə verməyin
- telefon alanda eləsinə seçin ki, onun maksimal şüalanma gücü az olsun
- avtomobildə telefondan istifadə etdikdə çalışın ucadan danışan rabitə sistemi ilə “hands – free” avadanlığından istifadə edin. Yaxşı olar ki, onun antenası maşının üstündə, mərkəzi hissədə yerləşdirilsin.

Mikrodalğalı soba mənzildə ən güclü maqnit sahəsi mənbəyidir. Müəyyən vaxt keçəndən sonra sobada mikroçatlar yarana bilər və sobanın qapısının hermetikliyi pozula bilər. Bu hadisələr çirklənmə və mexaniki zədələnmələrdən yarana bilər [1, s.54]. Yəni, bu sobalar üçün mühafizənin təminatı yalnız 3-4 il təşkil edir. Bu müddətdən sonra sobaların mühafizə keyfiyyətlərini yoxlamaq lazımdır. Bunun üçün EMŞ nəzarət laboratoriyasının işçisi dəvət olunmalıdır.

Mikrodalğalı soba aldıqda onun sanitar-gigiyenik normalara cavab verən sertifikatının olmasını dəqiqləşdirin. Mikrodalğalı sobanın xüsusiyyətlərini bilərək onu dövrəyə qoşandan sonra ondan 1,5 m məsafəyə uzaqlaşın. Bu halda onun heç bir zərərli təsiri müşahidə olunmur. Mikrodalğalı soba aldıqda çalışın ki, onun enerji tələbatı az olsun. Belə sobaların sənaye tezliyində yaratdığı maqnit sahəsi zəif olur.

Mənzildə sənaye tezlikli maqnit sahəsinin mənbələrinə yeni konstruksiyalı soyuducular (buz bağlamayan), müxtəlif tipli qızdırıcılar, televizorlar, siqnalizasiya sistemləri və s. aid edilir. Əgər qeyd olunan işlədicilər gecələr də işləyirsə, mənzildə yataq yerlərinin bu mənbələrdən 2 m-dən az olmayan məsafədə yerləşdirilməsi tövsiyə olunur.

Bəzi keramik qablar da gizli şüalanma və təhlükə mənbəyidir. Müəyyən edilmişdir ki, əllər gün ərzində keramik fincanla 90 dəqiqə təmasda olarsa, bir il

ərzində 2-10 rad şüalanma alar. Xüsusən qırmızı və narıncı rəngdə olan və 1960-cı illərədək hazırlanmış keramik qabların tərkibində uran olduğu aşkar edilmişdir. Sözügedən təhlükə tərkibində uran və serium olan keramik materialdan hazırlanmış diş protezlərinə də aiddir.

Nüvə və radioaktiv materiallarının istifadəsi ilə əlaqədar beton sahələrdə maksimum təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi üsullarının işlənməsi, yeni daha təhlükəsiz texnologiyaların hazırlanması və nəzarəti proseduralarının təkmilləşdirilməsi məsələləri bu gün bütün dünyada prioritet məsələlərdən biridir. 1957-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sistemində atom enerjisinin yalnız dinc məqsədlərlə istifadə edilməsi üzrə müstəqil hökumətlər arasındakı əməkdaşlıq təşkilatı olan Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik yaradılmışdır. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası həmin təşkilata üzv ölkə kimi qəbul olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, radiasiya insanlara təhlükənin yaradılması ilə yanaşı bir çox sahələrdə əvəzsiz xidmət edir. Tibb, sənaye, kənd təsərrüfatı, kimya, elm və digər sahələrdə radioaktiv mənbələr və ionlaşdırıcı şüalanma qurğuları geniş tətbiq olunur [4, s.67]. Məsələn, nüvə energetikasının tətbiqi daha ucuz elektrik enerjisinin əldə olunmasına imkan yaradır, kənd təsərrüfatında bəzi bitki toxumlarının (pambıq, kələm, turp və s.) radioaktiv preparatların tətbiqi ilə müəyyən miqdarda qamma şüalanmanın təsirinə məruz qalması əhəmiyyətli dərəcədə məhsuldarlığın artmasına gətirir.

Xüsusən ionlaşdırıcı radiasiya ilə işləməyə qərar verən insanlar üçün icazə verilən maksimal dozaları bilməlisiniz. Radioaktivlik vahidləri 1990-cı ildə Beynəlxalq Radiasiya Müdafiə Komissiyasının rəyinə əsasən zərərli təsirlər il ərzində alınan ən az 1,5 sv ekvivalent dozalarda, qısamüddətli ifşa olunduqda isə daha yüksək dozalarda baş verə bilər. 0,5 sv. Radiasiya müəyyən bir həddi aşdıqda radiasiya xəstəliyi baş verir. Kəskin radiasiya xəstəliyinin şiddəti 1-2 sv dozadan 6 sv-dən çox olanlara qədər dörd dərəcəyə bölünür. Dördüncü dərəcə ölümə nəticələnə bilər.

Göründüyü kimi, müasir həyatda bir çox sahələrdə ionlaşdırıcı şüalanma mənbələrinin tətbiqi olduqca zəruri bir haldır. Belə mənbələrin istifadəsi ilə çalışan mütəxəssislər tələb olunan hazırlıq və təcrübəyə malik olduqları, həmçinin təhlükəsizlik qaydaları və istismar olunan radiaktiv mənbəli avadanlığın iş prinsipini bildikləri üçün onlardan təhlükəsiz istifadə edə bilirlər. Lakin təəssüflər olsun ki, bununla yanaşı bəzi hallarda məsuliyyətsizlik və təhlükəsizlik qaydalarına tam riayət edilməməsi üçün bu mənbələrin itirilməsi və ya oğurlanması hallarının baş verməsi təhlükəsi də mövcuddur. Belə halların baş verməməsi üçün insanlar daha diqqətli olmalı, radiasiya təhlükəsini bildirən işarələri tanımalı və bu işarələrin olduğu hər hansı bir əşyaya rast gəldikdə dərhal həmin əşyadan kənara çəkilməli və hadisə barədə Fövqəladə Hallar Nazirliyinin “112” zəng mərkəzinə bildirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Səlimova N.Ə., Şahpələngova B.Ş., “Azərbaycanın ekoloji vəziyyətinin sağlamlaşdırılması” Bakı, 2008, 91 s.
2. Sadıqov A.S., Xəlilov İ.B., “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi” Bakı – 2004, 180 s.

3. Danilova– Danilyana V.İ., “Ekoloji problemlər: nələr baş verir, kim günahlandırılır və nə etmək lazımdır?” Dərslik, M. MNEPU nəşriyyatı, 1997. 332 s.
4. Pronin M. “ Qorx! Kimya və həyat. ” 1992. № 4, s. 58.

Summary

Sources of Ionizing Radiation and its Effects on Health in the Modern World

The application of ionizing radiation sources is quite necessary in many aspects of modern life. Specialists working with such sources can use them safely because they have the necessary training and experience, they also know the safety rules and guidelines on the equipment implementation of the radioactive sources. Unfortunately, in some cases there is a risk of loss or theft of these resources due to irresponsibility and non-compliance with safety regulations. To prevent such incidents, people should be more careful, recognize signs of radiation risk, and if they come across any object with these signs, immediately leave the object and report the incident to the "112" call center of the Ministry of Emergency Situations.

Резюме

Источники ионизирующего излучения и их влияние на здоровье населения в современном мире

Применение источников ионизирующего излучения во многих сферах современной жизни совершенно необходимо. Специалисты, работающие с такими источниками, могут безопасно их использовать, поскольку они имеют необходимую подготовку и опыт, а также знают правила безопасности и принципы эксплуатации используемого оборудования радиоактивных источников. Однако, к сожалению, в некоторых случаях существует риск потери или кражи этих источников из-за безответственности и несоблюдения правил техники безопасности. Чтобы не допустить подобных инцидентов, люди должны быть более осторожными, распознавать признаки радиационной опасности и, если они натолкнулись на какой-либо объект с этими признаками, немедленно покинуть объект и сообщить о происшествии в колл-центр «112» МЧС.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

PERSONALİLƏR

SƏMƏD VURĞUN – 115

Səməd Yusif oğlu Vəkilov 1906-cı il martın 21-də Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində bəy nəslinə mənsub ailədə anadan olmuşdur. Şair uşaqılıq illərini doğma kəndində keçirmiş, ilk təhsilini kənd məktəbində almışdır.

1918-ci ildə görkəmli ədəbiyyatşünas və maarifçi Firudin bəy Köçərli Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazaxa köçürərək Qazax müəllimlər seminariyasını təşkil edir. Bu məktəbə qəbul olunan kənd uşaqları arasında Səməd və Mehdixan Vəkilov qardaşları da var idilər. Seminariyada o, ilk şeirlərini qələmə alır. Onun yazdığı şeirlər seminariyanın divar qazetində çıxırdı.

Seminariyanı bitirdikdən sonra Səməd Vəkilov Azərbaycanın bir sıra kənd və rayonlarında, o cümlədən Qazaxda, Qubada və dahi Nizaminin vətəni Gəncədə Azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris etməyə başlayır.

Poeziya get-gedə şairin bütün varlığına hakim kəsilir. Gənc şair öz xalqını, vətənini, doğma torpağının əsrərangiz təbiətini sevdiyi üçün “Vurğun” təxəllüsünü götürür.

1929-cu ildə Səməd Vurğun İkinci Moskva Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Moskvadakı təhsil illərində o, fəal yaradıcılıqla da məşğul olur.

Həmin illər yazdığı siyasi məzmunlu və lirik şeirlər onun 1930-cu ildə çap olunmuş “Şairin andı” adlı ilk kitabında toplanmışdır.

1930-1940-cı illər – Vurğun istedadının çiçəklənməsi və yüksəlişi dövrüdür. 1934-cü ildə şairin “Könül dəftəri” və 1935-ci ildə “Şeirlər” adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə şair, poeziyamızın dilini bir çox əcnəbi sözlərdən təmizləyərək, ədəbiyyatımızı, dramaturgiyamızı yeni əsərlər hesabına zənginləşdirmişdir. Yalnız 1935-ci ildə Səməd Vurğun 7 poema və 100-ə yaxın şeir yazmışdır. 1934-cü ildə yazılmış “Azərbaycan” şeiri Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindəndir. Bu şeirdə doğma Azərbaycanın qədim tarixi, təbii gözəlliyi, nemətləri, xalqımızın xeyirxahlığı, açıqürəkliyi və qonaqpərvərliyi öz əksini tapmışdır.

Səməd Vurğun 1936-37-ci illərdə yeni əsərlər yazmaqla yanaşı tərcüməçiliklə də məşğul olmuşdur. Şair ilk dəfə A.S.Puşkinin mənzum romanını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1937-ci ilin ikinci yarısında Səməd Vurğun özünün ölməz dram əsərini – “Vaqif”i yazır.

1937-1938-ci illərin məlum hadisələri – qanlı represiyalar Səməd Vurğunu da “unutmamışdı”. Onun yüksək sənət qüdrəti, nüfuzu və ona olan xalq məhəbbətinə qısqanan adamlar şairi millətçilik böhtanları ilə ləkələmək və cərgədən çıxartmağa can atırdılar.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə hazırlıq işində fəal iştirak edən Səməd Vurğun 1939-cu ildən başlayaraq Nizami haqqında məqalələr yazmış, elmi məruzələrlə çıxış etmiş, onun “Leyli və Məcnun” poemasını məharətlə dilimizə çevirmişdir.

1941-ci ildə Səməd Vurğun Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının motivləri əsasında “Fərhad və Şirin” mənzum dramını yazır. Müharibə dövründə yazılmış bu dramda böyük vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü xüsusi məna kəsb edirdi.

Şairin yaradıcılığında Böyük Vətən müharibəsi dövrü xüsusi yer tutur. Müharibə illərində sənətkar 60-dan artıq şeir, bir neçə poema, o cümlədən “Bakının dastanı”nı yazmışdı. Səməd Vurğunun müharibədən sonrakı dövr yaradıcılığı da çox məhsuldar olmuşdur. Şair bir-birinin ardınca “Muğan” (1948), “Aygün” (1950-51) və “Zamanın bayraqdarı” (1952) poemalarını qələmə almışdır.

1955-ci ilin oktyabr ayında Səməd Vurğun SSRİ nümayəndə heyəti tərkibində Vyetnama gedərkən yolda xəstələnir və səfərini yarımçıq saxlamalı olur. Çində onu Pekin xəstəxanasında müayinə edirlər. Şair xəstəxanada olduğu müddətdə tezliklə sağalmaq və fəal həyata qayıtmaq arzusu ilə yaşayır. Bir neçə həftədən sonra şair vətənə qayıdır. Onun xəstəliyi şiddətlənir... 1956-cı il may ayının 27-də şairin gözləri əbədi yumulur. Amansız ölüm şairin həyat eşqi ilə çırpınan ürəyini, yaradıcılıq atəşi ilə odlanan qəlbini əbədi susdurur. Səməd Vurğun Bakıda Fəxri xiyabanda dəfn olunub.

XRONİKA

***

Azərbaycan Dillər Universitetində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı IV Beynəlxalq konfrans keçirilib.

Konfransa 27 təhsil müəssisəsindən 150-dən artıq elmi tezis təqdim olunub. Konfrans iştirakçıları öz rəngarəng və məzmun dolğunluğu ilə seçilən mövzularını təqdim ediblər.

ADU-nun əməkdaşları ilə yanaşı digər ali təhsil müəssisələrindən olan əməkdaşların məruzələri yüksək qiymətləndirilib. Konfransda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, ADA Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyası, Bakı Biznes Universiteti, AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı və Cəlilabad filialı əməkdaşlarının tezisləri yer alıb.

Konfransda həmçinin Ukrayna, Tatarıstan və Rumıniyanın nüfuzlu universitetlərdən olan əməkdaşların məruzələri maraqla dinlənilib. Kiyev Milli Linqvistik Universitetinin dosenti Anastasiya Pojar Ukrayna və Azərbaycanın multikultural əlaqələrindən, iki universitet arasında olan sıx əməkdaşlıqdan, orada fəaliyyət göstərən Azərbaycan mərkəzindən danışib. O, çıxışının sonunda Azərbaycanı ədaləti bərpa edərək, torpaqlarını işğaldan azad etməsi münasibətilə bir daha təbrik edib. Rumıniyanın A.İ.Kuza adına Yasski Universitetinin dosenti Lyudmila Bejenaru iki ölkə arasında olan sıx əməkdaşlıqdan, Azərbaycanda multikulturalizm sahəsində apardığı 10 illik təcrübəsindən, iki ölkə arasında olan münasibətlərdən, Rumıniyada Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin fəaliyyətindən bəhs edən məruzə ilə çıxış edib.

Konfransın bağlanış nitqində Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor, professor Novruz Məmmədov hər bir iştirakçıya təşəkkürünü bildirib, səsləndirilən məruzələrin hər birinin maraqlı və əhatəli olduğunu qeyd edib. Ümummilli lider Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı prezident İlham Əliyevin bu yöndə apardığı siyasəti yüksək dəyərləndirən professor Novruz Məmmədov qeyd edib ki, multikulturalizm sülhün və əmin-amanlığın bərpasına xidmət edən nəzəriyyə və ideyadır.

Sonda iştirakçılar Universitet rəhbərliyinə və təşkilatçılara maraqlı konfransa görə təşəkkür ediblər.

ADU Elmi xəbərlər

***

Azərbaycan Dillər Universitetində dünya şöhrətli azərbaycanlı alim, professor Lütfi Zadənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş virtual konfrans keçirilib.

Dünya şöhrətli azərbaycanlı alim, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin və qeyri-səlis məntiqin banisi, Kaliforniya Berkli Universitetinin professoru Lütfi Zadə duhasının elmimizə verdiyi töhfələrdən bəhs edən ADU-nun Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru professor Novruz Məmmədov onunla bağlı xatirələrini paylaşdı.

Xarici qonaqların görüşə dəvət olunması iştirakçıların xüsusi diqqətinə səbəb olub. Rumıniyanın Arad Universitetinin professoru Valentina E. Balas, prof. Lütfi Ə. Zadə haqqında xatirələrini slaydlar vasitəsilə dilə gətirib. Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq məqaləsi ABŞ hökumətinin “Golden Goose” mükafatına layiq görülməsindən, Kaliforniyadakı Berkli Universitetində laboratoriyada ona elmi işinin ərsəyə gəlməsində köməyindən danışdı. O, 2017-ci ildə Bakıya gələrək görkəmli alimin məzarını ziyarət etmişdir.

Meksika Milli Politexnik İnstitutunun professoru, Süni İntellekt cəmiyyətinin prezidenti İldar Batırşin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin yaradıcısı, dünya şöhrətli Lütfi Zadə haqqında xatirələrini auditoriya ilə bölüşdü, onun həm də gözəl rəssamlıq qabiliyyətinin olduğunu vurğuladı. Lütfi Zadəyə sağlığında Kaliforniya Universitetinin ömürlük fəxri professoru adının verilməsindən və dünya şöhrəti qazandıran beş nəzəriyyənin əhəmiyyətindən danışdı.

Konfrans öz işini uğurla yekunlaşdırıb.

ADU Elmi xəbərlər

***

Azərbaycan Dillər Universitetinin Yaponiya Araşdırmalar Mərkəzinə Yaponiya Fondu (The Nippon Foundation) tərəfindən kitablar hədiyyə olunub.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla və Yaponiyanın Azərbaycandakı səfiri Cuniçi Vada arasında görüş keçirilib. Rektor iki ölkə arasında əlaqələrin günü-gündən dərinləşdiyini, Azərbaycanda Yaponiyaya, onun dilinə, mədəniyyətinə marağın artdığını qeyd edib.

Yaponiyanın Azərbaycandakı səfiri Cuniçi Vada diqqətə çatdırıb ki, 2022-ci il Azərbaycan və Yaponiya arasında “Dostluq ili” elan olunub. O, “Dostluq ili” çərçivəsində ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənən tədbirlər təşkil olunacağını, Yaponiyada “Azərbaycan evi” açılacağını vurğuladı.

Tədbirdə Yaponiya Fondunun sədri Yohei Sasakavanın məktubu oxunub. Məktubda qeyd olunub ki, 2008-ci ildən etibarən ingilis dilində Yaponiya haqqında yazılmış kitabları ianə etməklə məşğuldur. Fond bu vaxta qədər 138 ölkə və regiona, 1066 kitabxana və araşdırma mərkəzinə 65 mindən çox kitab bağışlayıb.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla Yaponiyanın Azərbaycandakı səfirinə özünün yapon dilində çap olunmuş kitablarını, Alman türkoloqu Henrix Fridrix fon Ditsin 1815-ci ildə ilk dəfə aşkara çıxardığı, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təşkilatçılığı və Kamal Abdullanın baş redaktorluğu ilə 26 dildə nəşr olunan “Kitabi-Dədə Qorqud. Basat Təpəgözü öldürdüğü boyu bəyan edər” kitabının yapon dilində nüsxəsini və hədiyyələr təqdim edib.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5– 10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №– si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594– 609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e– mail address must be written.
3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).
4. The key words 3– 5 words must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) In– text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];
  - b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5– 10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47– 56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594– 609.
7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал – 1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47– 56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594– 609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 15.06.2021
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 7.75 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNIVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Behbudov küç., 134
e-mail: info@adu.edu.az
www.adu.edu.az